A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 f Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period ______ Folios 60

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios ______

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मसू: पत्रे ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा ष
टी
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रुतापारेपरसिद्धे कनामसिद्धो विराजते ॥ यत्रादतः पलायेनेम हाकल्पसंकुं-
जराः १ विसर्गसंभवानजीवानस्वमर्यादामुसंस्थितान विलुप्तान्यविलेत्दूपेरित्यवं पंचमेस्थि-
ते २ अध्याये कोनविंशत्याषष्ठेपोषणमुच्यते अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणं ॥ ३ ॥ अजा-
मिलोमन्नुष्ठप्रमहापापापथाचितः ॥ विष्णुरूपादिवातीचनथादेवस्वामवः ॥ ४ ॥ अजा-
मिलस्यभक्तत्वविस्पष्टत्वेनिरूपितं संकेतनभगवन्नामग्रुक्तस्तेहात्पषंगजे ५ इंद्रोपिभगवद्भक्तः
साम्येनायंदृत्ववकः तदधीनसरेश्वर्यप्राप्तुनिजेयजीवितः ॥ ६ ॥ तत्रादौ त्रिभिरध्यायैरजामि-
लकथोच्यते विश्वरूपः कथ्याषड्भिरिंद्रोषाक्ष्येपततः ॥ ७ ॥ इदंसेवचदोषोक्षैहत्राख्यानं ।
श्रीशुकउवाच ॥ निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा
यदसंसृतिः १ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने योसावलीनप्रकृतेर्गुणस-
गः पुनः पुनः २
ततो हृमिः द्वाभ्यांचमरुद्दाख्यानमेवं ... प्रकरणक्रमः तत्रादौ प्रथमे
विलोहृतः पातकिमोचने तन्यापाख्यापनायाजामिलोपाख्यानमेदं मादिलक्षणं ९ पूर्वोक्तानुवादश्च
वैकेविरक्तयोक्तनरकपरिहारोपायपृष्ठति ॥ निवृत्तिमार्गः प्रतिषिद्धः । आदौ द्वितीयस्कंधे वैराग्यान-
रंप्राप्तान्यादिनाभगवतातथायथावत् यत्येनमार्गेणक्रमेणयोगाः स्विशदिप्राप्तिः तेनोप
लब्धाद्ब्रह्मणा तेनसहासस्तनिर्मोक्षाभवतिब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदमितिवचनात् ॥ त्रैगुण्यः स्वर्गादिरूपः तत्रदेवविषयः ॥ प्राकृतस्य
अलीनाप्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनःपुनर्गुणसर्गः भोगार्थदेहारंभरूपोमार्गः सच कथितः त-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1A

अनुवर्णितान्निर्दिश्य वर्णयाव्याख्यातः चतुर्थस्यादौ यतः यस्मिन् ४ द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मा
नतश्च धरामण्डलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवराणां च ईशः संस्थानं विभुर्यथा व्याख्यातमित्यर्थः ५ नाना
उग्रा यातना येषु तान्नरकान् यथा येनोपायेन नरो यायात् न गच्छेत् तन्मे अधुना व्याख्यातुमर्हसि न
चेतावन्मनोक्तं प्रायश्चित्तं विना नरकादि निवारयत्याह न चेदिति ताभ्यां मनउक्तिपाणिभिर्मनो
वाक्कायकृतमंहसः तैरेवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्यात् चेत्तर्हि पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति

अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो य-
तः प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानि च ४ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्प-
तीन् धरामण्डलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ज्योतिषां विवराणां च यथेशमसृजद्वि-
भुः ५ अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुम-
र्हसि ६ शुकः न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ध्रुवं
स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरैवाश्विह पापनि-
ष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां
निदानवित् ८

मे मया भवतः कीर्तितास्तिग्मदारुणा यातना येषु तान् ७ यस्मादेवं त
स्मात् पापस्य प्रायश्चित्ते यतेत कदा मृत्योः पुरैव तत्रापि अविपद्यता अम्रियमाणेनात्मना देहेन
पटुना अविपद्यता विपत्तिरहितेन यावत् यतात्मना संयतेन मनसा तत्राप्याशु अन्यथा अतीव चिर
कालेन तद्द्विगुणं भवतीति द्विगुणपापतेः तत्र च पापस्य महत्त्वमल्पत्वं चावेक्ष्य तदनुरूपं प्रायश्चि
त्तं यतेत रुजां रोगाणां निदानवित् विद्यावैद्यस्तदनुरूपं चिकित्सेत तद्वत् ८ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा.ष.
टी
२

अत्रचोदयतिद्वाभ्यां दृष्टेतिदृष्टेनदण्डादि श्रुतेननरकपातादिनाभ्यामात्मनःपापमहितंजानन्नपिभू-
यःप्रायश्चित्तानंतरंकरोति अथोअतःकारणात द्वादशाब्दादिकंप्रायश्चित्तंतेनसमूलस्यदोषस्या-
प्रनिवृत्तेः निवृत्तोवापुनस्तत्पापप्ररोहसंभवादितिभावः ८ किंचक्वचित्कदाचिद्भद्रात्पा-
पान्निवर्ततेक्वचित्तदेवपुनराचरति यथाकुंजरःस्नातोपिरजोभिरात्मानंमलिनीकरोति तथा
पापस्यपुनरनिवारत्वेननरकपातस्यावश्यंभावित्वात प्रायश्चित्तमपार्थमित्यर्थः ९ परिहरति

श्रीराजोवाच दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोहितं करोतिभूयोविवशःप्राय-
श्चित्तमथोकथं ९ क्वचिन्निवर्ततेभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः प्रायश्चित्तमथोपार्थं
मन्येकुंजरशौचवत १० बादरायणिरुवाच कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइ-
ष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनं ११ नाश्नतःपथ्यमेवान्नंव्याध-
योभिभवंतिहि एवंनियमकृद्राजनशनैःक्षेमायकल्पते १२ ॥ रामायनमोनमः ॥

कर्मणाकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेनकर्मणःपापस्यनिर्हारोनाशः आत्यंतिकःसमूलोनहीष्यते अवि-
द्वानेवअधिकारीयस्मिन्तत्तस्यभावस्तत्वंतस्मात अतोविद्यायानाशाभावात नष्टेपितस्मिन्पापे त-
त्संस्कारेणपापांतरस्यपुनःपुनःप्ररोहोभवत्येव किंतर्हिमुख्यंप्रायश्चित्तंतदाह प्रायश्चित्तंच
विमर्शनंज्ञानम ११ ततनित्यमप्रमत्तःशनैर्लभते नान्यदितिसदृष्टांतमाह नेति पथ्यमेवा-
न्नमश्नतःपुरुषान यथाव्याधयोनवधंते तथानियमादिकर्मादेमाधतत्त्वज्ञानायसमर्थोभवति २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2A

एतदेवविस्तारयतिद्वाभ्यांतपसाएकाग्र्येणमनसइंद्रियाणांचएकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टा
गेनतदुक्तंस्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच एतन्मै
थुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमोमनसोनियमनं।
दमोबाह्येंद्रियाणां त्यागोदानंयमादिःनियमादयः ॥१३॥ अस्यातिदुष्करत्वात्तत्समेवान्यत्प्राय
श्चित्तमाह केचिदितियेनतैवंभूतांभक्तिंप्रधानांविरलाअनेनदर्शयति केवलयातपआदिनिरपेक्षया।
वासुदेवपरायणाइतिनाधिकारिविशेषणमेतत् किंत्वन्येषामश्रद्धयातत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेषवपर्येव।

तपसाब्रह्मचर्येणशमेनचदमेनच त्यागेनसत्यशौचाभ्यांयमेननियमेनच ॥१३॥ देह।
वाग्बुद्धिजंधीराधर्मज्ञाःश्रद्धयान्विताः क्षिपंत्यघंमहदपिवेणुगुल्ममिवानलः ॥१४॥
केचित्केवलयाभक्त्यावासुदेवपरायणाः अघंधुन्वंतिकार्त्स्न्येननीहारमिवभास्क
रः ॥१५॥ नतथाह्यघवान्राजन्पूयेततपआदिभिः यथाकृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनि
षेवया ॥१६॥ सध्रीचीनोह्ययंलोकेपंथाःक्षेमोकुतोभयः सुशीलाःसाधवोयत्रनारा।
यणपरायणाः ॥१७॥ प्रायश्चित्तानिचीर्णानिनारायणपराङ्मुखं ननिष्पुनंतिराजेंद्रसु

वसानादत्ववादमात्रे ॥१६॥ एतच्चज्ञानमार्गादपिश्रेष्ठमित्याह नतथेत्यघवान्तपआदिना तत्पुरुषनि
षेवयाकृष्णार्पिताःप्राणायेन ॥१७॥ तत्रहेतुःसध्रीचीनःअयंपंथाःभक्तिमार्गः यतःक्षेमःक्षेमत्वे
हेतुःनकुतश्चिद्विघ्नादेर्भयंयस्मिन् तदेवाहसुशीलाःकृपालवःसाधवोनिष्कामायत्रपथिमंति।
ष्ठाः अतोनज्ञानमार्गइवामहायत्नानिमित्तभयंनापिकर्ममार्गवन्मत्सरादिप्रवृत्तेर्भयमिति।
भावः ॥१८॥ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वम्मकंकृच्छ्रादीनितुनशोधयंतीत्याह प्रायश्चित्तानीतिमहान्तमपि

॥ २ ॥

श्री भा.ष. टी. ३

भक्तिस्तत्यापिपुनात्येवेत्याह सकृदिति तस्यगुणेषुरागस्तन्मात्रमस्ति नतज्ज्ञानंयस्यतन्मनः ।
तावतैवचीर्णनिष्कृतंप्रायश्चित्तंयैः १९ इममर्थमितिहासेनोपपादयति अत्रचेति सम्मतः २०
कान्यकुब्जेत्रपुरेदास्याःपतिर्नाम्नाजामिलः २१ वंदीग्रहेण अक्षैश्चूतेनकैतवैर्वंचनादिभि

सकृन्मनःकृष्णपदारविंदयोर्निवेशितंतद्गुणरागियैरिह नतेयमंपाशभृतश्चतद्भटान्
स्वप्नेपिपश्यंतिहिचीर्णनिष्कृताः १९ अत्रचोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं दूतानां।
विस्नुयमयोःसंवादस्तंनिवोधमे २० कान्यकुब्जेद्विजःकश्चिद्दासीपतिरजामिलः ना
म्नानष्टसदाचारोदास्याःसंसर्गदूषितः २१ वंद्यक्षैःकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितांवृत्तिमास्थितः
विभ्रत्कुटुंवमशुचिर्यातयामासदेहिनः २२ एवंनिवसतस्तस्यलालयानस्यतत्सुता
न् कालोत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्यायुषःसमाः २३ तस्यप्रवयसःपुत्रादशतेषां
तुयोवमः वालोनारायणोनाम्नापित्रोश्चदयितोभृशं २४ सवद्धहृदयस्तस्मिन्
नर्भकेकलभाषिणि निरीक्षमाणस्तल्लीलांमुमुदेजरठोभृशं २५ भुंजानःप्रपिवन्
खादन्वालकंस्नेहयंत्रितः भोजयन्पाययन्मूढोनवेदागतमंतकं २६ सएवंवर्त्त।
मानोज्ञोमृत्युकालउपस्थिते मतिंचकारतनयेवालेनारायणाह्वये २७ ॥ राम

ग्नीविकांवृत्तिंविभ्रत् पुष्णन् पातयामासपीडयामासः २२ आयुषःसंवंधीमहान्कालो
त्यगात् सक्रियानिरपेक्षतायामाह अष्टाशीत्यासंख्ययायुक्ताःसमाःसंवत्सराः २३ प्रवयसःप्रवृ

[illegible] २८ ॥

दुस २४ वद्धहृदयंयेनजरठोवृद्धः एतत्स्वतदुपलालनादि
श्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येनतद्भक्तिरेवाभूदितिसि ।

3A

वक्राणितुंडानिमुखानियेषांऊर्ध्वानिरोमाणियेषांतान् २८ प्लावितेनप्लुतत्वेनोक्तेन २९ हरिकीर्त
नेतिश्रुत्वापतन् यतस्तद्भर्तुर्नाम ३० पुरःसरास्तस्याः ३१ अस्मन्नयनंनिषेधथ ३२ वयंधर्मास्त्रज्ञा
नीमउतनिकोयंकार्यः यतोलौकिकात्ऊतरूपाधूपमित्याहुः सर्वेइतिसार्धद्वाभ्यां लसंतःपुष्क
रमालाःसंतियेषां ३४ नूतनंनवोवयोयेषां निषंगःतूणीरंपर्येननिषंगादिभिः श्रीःशोभायेषांते वि

सपाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वापुरुषानतिदारुणान् वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्णआत्मानंनेतुमागतान् २८
दूरेक्रीडनकासक्तंपुत्रंनारायणाह्वयं प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ नि
शम्यम्रियमाणस्यमुखतोहरिकीर्तनं भर्तुर्नाममहाराजपार्षदाःसहसापतन् ३०
विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलं यमप्रेष्यान्विष्णुदूतावारयामासुरोजसा ३१
ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः केयूयंप्रतिषेद्धारोधर्मराजस्यशासनं ३२ क
स्यवाकुतआयाताःकस्मादस्यनिषेधथ किंदेवाउपदेवावायूयंकिंसिद्धसत्तमाः ३३
सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीतकौशेयवाससः किरीटिनःकुंडलिनोलसत्पुष्करमालिनः ३४
सर्वेचनूतनवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ३५
दिशोवितिमिरालोकाःकुर्वंतःस्वेनतेजसा किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ३६
शुकः इत्युक्तेयमदूतैस्तेवासुदेवोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुःप्रहस्येदंमेघनिर्ह्रादयागिरा ३७

गतंतिमिरंयत्रालोकस्तस्यप्रकाशोयास्तथाभूतादिशःकुर्वंतः ३६ भवतामेतन्नयुक्तमित्या
हुः किमर्थमिति ३६ अहोदेवाइत्यादेर्दूतानप्रत्यापेतेचौराएवास्मद्विधाधर्मराजस्यकिंकराः
इत्यध्यवसितेनवदतोनिविस्मयेनप्रहस्यतान्प्रत्यूचुः मेघस्येवनिर्ह्रादोघोषोयस्यास्तया ३७ ननुस्वर

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा ष टी ४

कथंस्थितं केनचप्रकारेणास्यानेविषयः कारणः कर्मिणः स्थानमिति नराणां तेनपथादयः तेष्वपि
कतिविधं दंड्यस्थाः ३९ वेदप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनवेदप्रमाणको
योधर्मः सधर्मः वेदप्रमाणइतिस्वरूपंप्रमाणंचोक्तं यदाहुर्जैमिनिः चोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिव्या
तेचधर्मेहि इयमेकेनसूत्रेणसूत्राभ्यांनिरूपितइति अथैतस्याप्यधर्मस्यस्वरूपलक्षणंचदेश्या
नेकथमित्याहुः तद्विपर्ययः योवेदनिषिद्धः सोधर्मः निषेधश्चतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रमा
णत्वेहेतुः वेदोनारायणएवतः सएवसाक्षात्स्वप्रचारः स्वयंभूरितिचति श्रामसमात्रेणस्वयमेवभ

कथंस्विन्नध्रियतेदंडः किंवास्यस्थानमीप्सितं दंड्याः किंकारिणः सर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृ
णां ३९ यमदूता ऊचुः वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः वेदोनारायणःसाक्षा
त्स्वयंभूरितिशुश्रुम येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयाः गुणनामक्रियारूपै
र्विभाव्यन्तेयथातथम् ४१ सूर्योग्निः खंमरुद्गावःसोमःसंध्याहनीदिशः कंकुःकालो
धर्मइतिह्येतेदैह्यस्यसाक्षिणः ४२ ॥

नीति तथाचश्रुतिः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमे
तद्यदृग्वेदइति ४० कोसौनारायणः तत्राहुः येनस्वधाम्निस्वस्वरूपेअमीभावाः प्राणिनः गुणाः
शांतत्वादयः नामानिब्राह्मणइत्यादीनि क्रियाअध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमादयः तैर्विभा
व्यन्तेविविच्यन्ते यथातथंयथावत् सनारायणः ४१ तथाप्यधर्मोनेनकृतइतिकथंज्ञायते
तत्राहुः सूर्यइति अहनीअहश्चरात्रिश्च कंजलंकुःपृथ्वीदैह्यस्यजीवस्ययथाहुः आदित्यचं
द्रावनिलोनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्य

= ४ =

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यानमाहुः एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः दंड्यानाहुः सर्वइति ४२ विपरीतान्यभद्राण्यपिकर्मणोसं
भवंतियन्नसत्त्वादिगुणसंयोगोस्तियदिकश्चिदकर्तास्यात् नहितस्याभद्राणिनस्युः नचैतद
स्तीत्याहुः नहिदेहवानकर्मकृत्क्वचिदस्तीति अतः सर्वेकर्मिणः कर्मिणश्चपापस्यावश्यंभावि
त्वात् तेसर्वेकर्मिणः कर्मिणश्चपापस्यावश्यंभावित्वात् तेसर्वेदंडमर्हंतीत्यर्थः ४४ कथं
स्थितियुतेदंडस्यस्यात्तरयेननिधर्मावेतिचेद्ब्रूतेः अधर्मानुसारेणदंडोधर्मानुसारेणसुख
वदित्यर्थः ४५ नकेवलंस्वर्गादयएवतापकाः किंतुर्धापतिरपीत्याहुः यथेतिहदेवप्रवराः

एतैरधर्मोविज्ञातः स्थानंदंडस्ययुज्यते सर्वेकर्मानुरोधेनदंडमर्हंतिकारिणः ४३ सं
भवंतिहिभद्राणिविपरीतानिचानघाः कारिणांगुणसंगोस्तिदेहवान्नह्यकर्मकृत् ४४
येनयावान्यथाधर्मोधर्मोवेहसमीहितः सएवतत्फलंभुंक्तेतथातावदमुत्रवै ४५
यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ४६
वर्तमानोन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा एवंजन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ४७
मनसैवपुरेदेवः पूर्वरूपंविपश्यति अनुमीमांसतेपूर्वंमनसाभगवानजः ४८ ॥

इहजन्मनियथानत्योरसृष्टत्वेनवासुखविमिश्रत्वेनवाधर्मिकत्वादिनावात्रैविध्यंभूतेषुयथोपल
भ्यते तथान्यत्रजन्मांतरेनुमीयते त्रैविध्यान्यथानुपपत्त्याकल्प्यते ४६ वर्तमानजन्मनाएवाप
रजन्मधर्माधर्मज्ञानंभवतीतिसदृष्टांतमाहुः वर्तमानवसंतादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्ययो
र्वसंतयोर्येगुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापकोयथा एवमेतज्जन्मअन्ययोर्भूतभाविजन्म
नोर्धर्माधर्मौनिदर्शयतीतितथा ४७ अपिचधर्माधर्मज्ञानप्रकारोस्येषांधर्मराजस्तुमनसैवसर्वं

पपद्यतीत्याहुः पुरेसंयमिन्यांस्थितएवदेवोयमः देहेस्थितंतं
योमीवाजीवस्यएवतद्रूपंधर्मादियुक्तंविशेषेणपश्यति अनु

अनंतरमपूर्वंतद्रूपंमीमांसतेयद्यस्यानुरूपंतद्विचारयति यतो
सौभगवानजः ४८ ॥

जीवत्वोस्वेश्रेणोपस्थापितंवर्तमानेदेहेप्रपश्यति नतुपूर्वमपरंचेत्याहुः यथेतिग्रतः अविद्योपाधि
जीवत्वमव्यक्तमेवप्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्तमानमेवदेहाद्युपास्ते अहमितिमन्यते पूर्वमपरंवा
नवेद अत्रहेतुः नष्टजन्मास्मृतिर्यस्य अत्रदृष्टांतः नमस्मातिद्वपायुक्तोयथास्वप्नेपिभिव्यक्तमेव
देहाद्युपास्ते नतुजाग्रद्देहादिपूर्वंस्वप्नादिगतंवानद्रष्टव्यम् अथः ४९ एवंभूतस्यजीवस्यसंसारंप्रपंच
यति पंचभिः श्लोकैः पंचभिः कर्मेंद्रियैः स्वार्थंवचनादानादानपंचशब्दादीन्वेद पंचभिर्ज्ञानेंद्रि
यैः षोडशात्मनमनसासहभूतप्रदृष्टः षोडशांगापाद्युपेतगतोपिस्वप्नेनकएव सर्वेंद्रियविषयप्रतिसं
पृथातत्त्वमसाद्युक्त्ताउपास्तेव्यक्तमेवहि नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ पं
चभिः ऊद्धृतेस्वार्थात्पंचवेदार्थपंचभिः एकस्तषोडशीनत्रीन्स्वयंसप्रदृष्टोश्नुते ५० त
देतत्षोडशाकलंलिंगशक्तित्रयंमहत् पतनेत्यसंसरतिपुंसिदुःखेशोकभयादितो ५१/१२
देहद्वेतोनित्यपद्गोनेच्छन्कर्माणिकार्यते कोशाकारइवात्मानंकर्माणिच्छादयन्मुह्यति
नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशः कर्मगुणैः स्वाभाविकैर्व
लात् ५३ लब्धानिमित्तमव्यक्तंभवत्यतः यथाघानिपृथ्वीजंस्वभावेनवलीयसा ५४
ध्यानात् ज्ञानकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियमनोविषयान्प्राप्नोति ५० तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्रय
कार्यंमहत्तत्वादिपुंसिजीवेअतःसंसरतिपतते ५१ नेच्छन्नपिनिच्छन्नपिअनेनैवकर्माणिकार्यते
कोशाकारः कीटविशेषः मृत्युनिर्गमोपायंनजानाति ५२ कार्यतइत्यत्रानुभवप्रमाणयति
नहीति गुणोगुणकार्यैरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भवैः ५३ कर्मवशेनचततदु
रूपादेहोभवतीत्याह लब्धेति अव्यक्तमदृष्टंनिमित्तंलब्ध्वाव्यक्ताव्यक्तंतत्तद्रूपेस्थूलेसंच

शरीरंभवति यथायानिमातृसदृशंयथावीजंपितृसदृशंस्व
भावोवासनाप्रकृतिर्णीतयोरेकत्वेपिकर्मवासनयामा

5A

संसारचक्रमयमेहतो नक्षिप्रकारमाहुः षष्ठ्यति ईशासंगात्परमेश्वरभजनात् ५५ तदेवसामान्यतो
धर्मार्थिनांयमुक्ताभक्ततस्मात्तामिलस्यापैमप्रपंचयतोदृष्टान्तमाहुः अयंहीति यावदध्यायसमा
प्ति तत्रद्वाभ्यां तत्त्वविचारेतावत्तात्ववादाः न्यायानिरेकप्रदर्शनार्थः शीलंसत्स्वभावः वृत्तंसदाचारः गु
णाः शमादयः तेषामालयः ५६ निरहंकृतो निरहंकारः ५७ अव्रतः वनात्पराङ्मुखः ५८ भुजिष्या
याभोगाश्रिपादासामेरयंमधुपैर्शीस्वरापीता मदेनाघूर्णितेभ्यांनेत्रेयस्याः ५९ विशेषणास

एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्य विपर्ययः आसीत्सएववनचिरादीशासंगाद्विलीयते ५५ अ
यंहिसुकृतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतोमृदुर्दान्तः सत्यवानमन्त्रविच्छुचिः ५६ गु
र्वेभ्यातिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः सर्वभूतहितः साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदा
सोवनेयातः पित्रसंदेशकृद्द्विजः आदायततआवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान् ५८ दद
र्शकामिनंकंचिच्छूद्रंसहभुजिष्यया पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तया
विश्लथन्नीव्यापेतेनिरपत्रप क्रीडंतमनुगायंतंहसंतमनयान्तिके ६० दृष्ट्वातांकाम
लिप्तेनबाहुनापरिरंभिता जगामहृच्छयवशंसहसैवविमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मना
त्मानंयावत्सत्त्वंयथाश्रुतं नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितं ६२ तन्निमित्तस्मर
व्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः तामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ६३ ॥ राम ॥

तेनीनिवीयस्याः सहत्वपेतेसाचारान्तभ्रष्टम ६० कामोद्दीपकेनतद्देशरागेणाहरिद्रादिनाति
प्तेन ६१ सत्त्वंधैर्यं श्रुतंज्ञानंतद्बलेनस्तंभयन्नपि मदनेनकंपितमनः समाधातुंनशशाकाभूत् ६२
तद्दर्शनमेवनिमित्तंयस्यस्मरव्याजस्यग्रहस्यतेनग्रस्तः विचेतनोगतस्मृतिः ६३ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ ष॰
टी॰
६

यावन्तासमगेरुणा ४६ लेभिनोपरिणीतो ६६ अद्यत्तपमायुर्यस्यमल्लमेवनदीयमन्नादिकमनीतिम।
लान ६० अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तेअस्यैवचहितार्थोनेषामस्याकृःयेत्रेति ६८ इतिश्रीभाग
वतेषष्ठप्रथमः १ द्वितीयेवेत्तिवैप्राम्याज्ञममहात्म्यमद्भुतं श्रावयित्वाद्विजोविष्णोर्लोकंनीतश्च
तामेवतापग्रामामपित्रेणार्थेनयावता ग्रामेमनोरमेःकामेःप्रसीदेतयथातथा ६६
विप्रासभार्यामप्रोदाकुलेमहतिलेभिता विससर्जोचिरात्पापःसैरिण्योयागविद्ध।
धीः ६७ यतले श्रोपानिस्पत्यायतान्यायनोपने वभाराम्याःकुटंविन्याःकटेसदधीर
ये ६६ यदासोमाम्नमले अ सर्वचापोवगर्हितैः अवर्तनचिरंकालंअचापरश्चिमे
लान ६० ततएनंदंडपाणेःसकाशेकृतकिल्बिषं नेष्यामोकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशु।
द्ध्यति ६८ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः १ वादरायणिरुवाच एवंतेभगवद्दूता
यमदूताभिभाषितं उपधार्याथतान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ विष्णुदूताऊचुः अ
होकष्टंधर्मदृशामधर्मःस्पृशतेसभां यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा २ प्रजानां
पितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिशरणंप्रजाः ३ यद्यदाच
रतिश्रेयानितरस्ततदीहते सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांकेशिरआ
धायलोकःस्वपितिनिर्वृतः स्वयंधर्ममधर्मंवानहिवेदयथापशुः ५ सकथंन्यर्पिता
त्मानंकृतमैत्रमचेतनं विस्रंभनीयोभूतानांसघृणोदोग्धुमर्हति ६ ॥ राम ॥
तीर्थेन नयकोविदान्पातयति धृणाः १ धर्महर्शासभामधर्मःस्पृशति तदाह यत्रसभायांयैःधर्म।
दशिभिस्तैषातांसभां २ पितरःपितृवत्पालकाःशास्तारःअनुशिक्षकाःवैषम्यमदंड्ये ३ एतत्प्र
वर्तितमधर्ममन्योपिकरिष्यतीतिमहत्कष्टमभूदित्याहुः यद्यदितिश्रेयानश्रेष्ठः ४ विश्वस्त

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

6A

ननु स्वपापिनो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः अयं हीति यद्यस्मात् विवशोऽपि हरेर्नाम व्याजहार उच्चारितवान् अनेन केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि सकृदुच्चारितं यत् तद्धि निरस्यतः तद्वयं बद्धः परिकरो लिनमोक्षाय गमनं प्रति इति स्वस्त्ययने ७ ननु कर्मसाद्गुण्यकरं हरेर्नामेति श्रुतेः यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतमित्यादिवचनात् तस्मात् अंगत्वेन च निवर्तकं हरेर्नाम कथं स्यात् तत्राहुः एतेनैव हि अघोनः अघवतः महत्तमपापवतः अस्य अत्र इति छेदः आरोपित आभासमात्रेण चतुरक्षरस्य नाम्नः जगादेत्येतेनैव केवलेन चतुरक्षरमित्यनेन नापि कांचिद्दर्शितं कथं जगाद नारायण आगच्छ इत्येवं विक्रोशता पुत्राह्वानेन अयं भावः कर्मांगत्वेऽपि हरिनाम्नः स्वातंत्र्येण योगशक्त्या तेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमे

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ७

एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतं यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम् ८ ॥

व तथाहि अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिः पुराणे तावत्स्वहस्तविशेषो नाम्नः स्यात् तेनावगम्यते न चैतन्नार्थवाद इति शंकनीयं विधिशेषत्वाभावात् न च विध्यश्रवणात् अन्यशेषता कल्पनीया यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिवदप्राप्तत्वेन दुर्लभ विलासस्य मतिं भजामहे अर्थनेन विधिकल्पनोपपत्तेः मंत्रेषु च मर्त्या अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मनामहे विप्रासो जातवेदसः अस्य जानंतो नाम चिद्विविक्तन स्पष्टेषु नामग्रहणपादानादिस्ववधर्मादिकमवगम्यते उपपादितं च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थप्रामाण्यं देवताधिकरणे तस्मान्नारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वाघनिष्कृतं स्यादिति ८ ॥ न महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे

॥ राम ॥ राम ॥ हरे २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० भा० ष० टी० ७

ननु कृतानां बहूनां महतां महापातकानां महत्त्वशक्त्यावर्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरपि नि-
वर्त्यानां कथमिदं कर्मैव प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राहुः तत्रेति द्वाभ्यां २ सनिष्कृते श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिद
मेव तत्राहुः यतो नाम व्याहरणात् तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयेयं मतिः सर्वतो रक्षणीय
इति विष्णोर्मतिर्भवति १ श्रेष्ठत्वमेवोपपादयन्ति नेति द्वाभ्यां ब्रह्मवादिभिर्मतादिभिर्निष्कृतैर्न तथै
न शुद्ध्यति उदाहृतैरुच्चारितैर्यस्य नामपदैरित्यनेनैव नामित्यादिक्रियायोगोऽपि तापेक्षितत्वान्निर्दर्शि
ते किं च तन्नामपदोच्चारणमनन्तमहिम्नः कस्य गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति न तु स्तुतकृच्छ्रचान्द्रा
यणैः स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे २ सर्वे
षामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतं नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः १ न निष्कृ
तैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदु
त्तमश्लोकगुणोपलम्भकं १ नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे
तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः १ अथैनं माऽपनयत कृता-
शेषाघनिष्कृतं यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ३ ॥ राम ॥
यणादिवत्पापनिष्कृतिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः १ नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं तन्निष्कृते यस्मिन्कृ
तेऽपि सत्यथ पापमार्गे मनो धावति चेत् कर्मणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकनाशमिच्छतां हरेर्गु
णानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सत्त्वभावनः चित्तशोधकः २ अथ तस्मादेनमाऽपमार्ग
णमायत कृताशेषाणामघानां निष्कृतं येन तद्यस्मात्समग्रहीत् संपूर्णमुच्चारितवान् नामैका
देशेनाप्यलं नितिभावः म्रियमाणश्चानेन पुनः पापान्तरासंभव उक्तः न तु तत्काले त्वमेव विवक्षि
ते तदानीं क्षुदादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरसंभवात् न च विधिं विना काकतालीयन्नामोच्चा

7-A

ननु अयं पुत्रनामागृहीत् न तु भगवन्नाम तत्राहुः सांकेत्यं पुत्राद्युद्देशं सांकेतिकं पारिहास्येन कृतं स्तो-
भं गीतालापपूरणार्थं कृतं हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुंठनाम्नो ग्रहणं ॥१४॥ ननु नाप्से
कल्पश्चैकं वैकुंठनामागृहीत् किं तु पुत्रस्नेहपरवशः सन् तत्राहुः पतित इति अवशेनापि या-
दृच्छिकमित्याह सम्पातेन नामन्नार्हति पुमान् तिर्यङ्नरनारी च वर्णाश्रमादिः स्मरन्मुक्तो अवशात्तमेवाह प-
तितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गे भग्नः भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दंड-

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा वैकुंठनामग्रहणमशे-
षाघहरं विदुः १४ पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः ह-
रिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनां १५ गुरूणां च लघूनां च
गुरूणि च लघूनि च प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वो-
क्तानि महर्षिभिः १६ ॥

दिना १५ ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न तु स्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन प्रायश्चि-
त्ततारतम्यत् तत्राहुर्द्वाभ्यां गुरूणां पापानां गुरूणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्ये-
न ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था हरिनाम्नस्तु नेयं व्यवस्था विष्णोः स्मर-
णमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैरिति वचनात् तेन च सुराबिंदुपाने महापातकं न स्मरणात् नाश-
स्तत्प्रायश्चित्तस्मरणस्यायमिति भावः १६ ॥ राम ॥ राम ॥

श्री॰
भा॰ ष॰
टी॰
८

किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येव पूयंते नेनसंपूयंति अधर्मजन्मात्तेन मलिनेनोऽतस्तत्पापकर्तुर्हृदयं प
द्येव पामवासना हृदयं सर्वत्र पूयते त्रास्यात्मना शुद्ध्यति तदपीशांघ्रिसेवया कीर्तनादिना शुद्ध्यती।
त्यर्थः । अयंभावः महांत्यपि पापानि सकृदुच्चरितेन नाम्ना नश्यंति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनेव गा
ढध्वांता वितंदासुनत्पुनस्तपोपातरस्यानस्पतिः द्वीपपातराणश्व तमोंतरसं ततस्सुवासनास्याता
हृदयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्तिविधानं पापक्षयस्तु भवति स्मरंतानमहर्निशमित्यादि
श्रुतेर्द्वावप्युक्तं गुणानुवादः खलु सत्वभावनः तदपीशांघ्रिसेवयेति च अतो महर्षिनाम्नैव
सर्वपापक्षयः वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति १६ तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमि

तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया १७ अ
ज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः १८
यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया अजानतोप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः १९

नित्यानां त्यागो ज्ञानोच्चारितेचेत्तत्राहुः अज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोग्निर्यथा काष्ठराशिं द
हति तद्वत् १८ ननु इदमपि पर्यवसन्नं पदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राहुर्यथेति ।
अगदमौषधं वीर्यतममिति वक्तव्ये वीर्यंतममित्युक्तं यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भक्षि
तं पथ्यं तस्य त्वादजानतोपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् मंत्रोपि नामात्मकः तथा स्वकार्यं कुर्यात् न
हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिमपेक्षत इत्यर्थः तदुक्तं विष्णुधर्मे हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृ
तः अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः इति १९ ॥ राम ॥ राम ॥

8A

तेविप्रममुंबद्धं मोचयामासुः २० प्रत्युदितानिराकृताः सेतः यात्वागत्वायमराजायथावत्कथ
यामासुः २१ दर्शनेनैतस्यैवायस्य २१ विवक्षुंवक्तुमिच्छुन ध्यात्वा २२ त्रैविद्येवेदत्रयप्रतिपाद्येगु
णात्रयं यमदूतानांधर्मेकृत्याकृत्यहृत्वान्नोच भगवंतंभगवत्प्रणीतं शुद्धंनिर्गुणंधर्ममाकर्ण्यति।
श्रीशुकउवाच तएवंसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप तंयाम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रंमृत्योरमू
मुचन् १९ इतिप्रत्युदितायाम्याद्दूतायात्वायमांतिके यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुररिंद। ॥
म २० द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववंदेशिरसाविष्णोःकिंकरान्दर्श
नोत्सवः २१ तंविवक्षुमभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेन
घ २२ अजामिलोप्यथाकर्ण्यदूतानांयमकृष्णयोः धर्मंभागवतंशुद्धंत्रैविद्यंचगुणा
श्रयं २३ भक्तिमान्भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापोमहानासीत्स्मरतोशु
अहो४ भमात्मनः २४ अहोमेपरमंकष्टमभूदविजितात्मनः येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्यांजाय
तात्मना २५ धिङ्मांविगर्हितंसद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलं हित्वाबालांसतींयोहंसुरापा
मसतीमगां २६ वृद्धावनाथौपितरौनान्यबंधूतपस्विनौ अहोमयाधुनात्यक्तावकृ
तज्ञेननीचवत् २७ सोहंव्यक्तंपतिष्यामिनरकेभृशदारुणे धर्मघ्नाःकामिनोयत्र
योयंभक्तिमानासीदित्युक्तस्तस्यानुतापः २४ अनुतापंप्रपंचयति अहोइतिचतुर्भिः येना।
त्मनाम्नुपायवृषल्याप्रजनयामायमानेनब्रह्मचर्याश्रमण्यातातिः विप्लावितंनाशितं २५ दुष्कृ
तंदोषकर्तारं कुलस्यकज्जलंकलंकं २६ नास्तिअन्योबंधुःपुत्रादिर्ययोः तपस्विनौसंसश्रा।
श्री अधुनात्यक्तावेव ॥ २७ ॥ २८ ॥ राम ॥

श्री
भाग
टी
६

इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं क्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षाद्दृष्टमिह जाग्रत्येव दृष्टम् ३१ ये मां।
अमोचयन् ते च क्व गताः ३२ यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयान् अथापि जन्मान्तरेण नूनं।
पुण्यवानित्याह विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मङ्गलेन महता ७।

किमिदं स्वप्न आहो स्वित् साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतं क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ३१
अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः अमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ३२
अथापि दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ३३ अन्यथा
म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ३४ क्व चा।
हं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलं ३५ सोऽहं।
तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः यथा न भूय आत्मानमन्धे तमसि मज्जये ३६ वि।
मुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजं सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ३७
मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाध।
मः ३८ ममाहमिति देहादौ हित्वामिथ्यार्थधीर्मतिं धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्त।
नादिभिः ३९ एवं इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्त

एयेन भवितव्यं येन दर्शनेनान्यथा पूर्वपुण्यं विना कथं मत्तं वैकुण्ठनामग्रहणे नवशो क्रियते
अनेन निग्रहणं ३४ ब्रह्मघ्नः विप्रवनाशकः ३५ अमिथ्याभूतेऽर्थे धीर्यस्य सन् तथाभूतः सन्
देहादौ ममाहमिति मतिं हित्वा धास्ये ३९ ॥ रामाय नमः ॥ राम

२

9A

प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो येन ३९ गुणेभ्यो देहेंद्रियादिभ्य आत्मानं वियोज्य विशोध्य आत्मसमाधिना चि
त्तैकाग्र्येण भगवतो धाम्नि रूपे ४० तस्मिन्भगवद्धाम्नि उपारता निश्चला धीर्यस्य सः तस्मिन्
कालेऽद्राक्षीदिति वा पुरः पुरतः ततश्च प्राग्दृष्टत्वादेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय ववंदे ४१

स तस्मिन्देवसदने आसीनो योगमाश्रितः प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युयोज मन आत्म-
नि ३९ ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनु
भवात्मनि ४० यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववं
दे शिरसा द्विजः ४१ हित्वा कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु सद्यः स्वरूपं जगृहे भग
वत्पार्श्ववर्तिनाम् ४२ साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिंकरैः हैमं विमा-
नमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ४३ एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो
गर्ह्यकर्मणा निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ४४
नातः परं कर्मनिबंधकृंतनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् न यत्पुनः कर्मसु सज्जते
मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ४५ य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहं शृणु-
याच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ४६ ॥

उपसंहरति एवमिति द्वाभ्यां विप्लावि-
ताः समस्तमोभ्यां कलिलं मलिनं भवति । इति यत्सर्वधर्मा येन हतं व्रतं सत्यपापशांतिनियमादि-
यस्य ४४ कर्मनिबंधस्य पापमलस्य कृंतनं छेदकम् अतः परं नास्ति अस्मात्परं तीर्थपादस्यानु-
कीर्तनात् तत्र हेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात् ततोऽनुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तादिभिः मनः ४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा० ष०
टी०
१०

नचेत्तिनोभवति ४८ म्रियमाणः अवशेनेनश्रद्धाविहीनोपि ४९ इतिश्रीभावार्थेषष्ठस्कंधेद्वितीयः २
तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षवर्णनैः सांत्वयित्वादूतांस्तान्वैष्णवैः किंकरीकृतान् विस्म
हतैर्विनिर्णीतेश्रामाह्यार्थमुखेवदंडपिनुस्तृतीयाध्यायारंभः तत्रयदुक्तं यमराजेनतथासर्वेमाच
वदंतीति तेनः किंतदुक्तमितिपृछति निशम्येति मुरारेर्नैदेशकैः किंकरैः एवंविहितान्
अतएवहताज्ञस्तायस्यवशावर्तीअयंजनः सापितान्किमाह १ अन्यायंयमेतदित्याह यम

नैवसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते ४८
म्रियमाणोहरेर्नामगृणन्पुत्रोपचारितं अजामिलोप्यगाद्धामकिंपुनःश्रद्धया।
गृणन् ४९ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ राजोवाच निशम्यदेवःस्वभ
टोपवर्णितंप्रत्याहकिंतानपियमेराजः एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य
वशेजनोयं १ यमस्यदेवस्यनदंडभंगः कुतश्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत् एतन्मुनेवृश्च
तिलोकसंशयंनहित्वदन्यइतिमेविनिश्चितं २ शुकः भगवत्पुरुषैराजन्याम्याः
प्रतिहतोद्यमाः पतिंविज्ञापयामासुर्यमंसंयमनीपतिं ३ यमदूताऊचुः कतिसं
तीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४

स्येति हेऋषेयमस्यदंडभंगः कुतश्चनकस्माच्चिदपिश्रुतपूर्वोनासीत् एतदेतस्मिन्नर्थे यद्वा
नश्रुतपूर्वंएतद्यमदूतनिराकरणंचासीत् अतःसर्वस्यलोकस्यसंशयोवर्तते तच्चत्वत्तोन्योन
छिनत्तीतिमेनिश्चितं अतःकथयेतिशेषः २ भगवतःपुरुषैःप्रतिहतउद्यमोयेषांतेयाम्याः।
पुरुषाः ३ कतिसंतीत्याह यैरिति त्रैविध्यमिति त्रिविधंयथाभवतथाकर्मकुर्वतःतद

[illegible] कतिसंतीति

10A

संत्ववदवः कोवाय: तस्माहुः यदीतिमस्तुईः एवं अस्तेनसांवितेषांविप्रतिपत्तौनेउभेकस्यस्या।
तां नकस्यापिपरस्परविरोधेनोभयोरप्यप्रतिबंधात् एकमेवान्यनकस्यवानस्यातां एकःसर्व।
कर्तेमिच्छंतितुः एवंचान्य: एकमतेचतपो: परस्परकार्यात्तुमोदनेनोभयोरपिशास्त्रकस्यवान
उभेअपितस्यातामित्यर्थः ५ ननुवहूनांकर्मिणामवस्थायावहवः शास्त्राराभवंतु नथा
सतिनाघदोषःस्यात्तत्राहुः वहूनांकर्मिणामवस्थयाशास्तृतामवस्थयाशास्त्रवहुत्वेशा।
यदिस्युर्वहवोलोकेशास्तारोदंडधारिणः कस्यस्यात्तोनवाकस्यमन्त्रशास्त्रमेववा ५
किंतुशास्त्रिवहुत्वेस्यात्वहूनामिहकर्मिणां शास्तृत्वमुपचारोहियथामंडलवर्ति
नां ६ अतस्त्वमेकाभूतानामीश्वराणामधीश्वरः शास्तादंडधरोनृणांशुभाशुभवि
वेचनः ७ तस्मात्वंविहितोदेशेनलोकेवर्ततेधुना चतुर्भिरद्भुतैःसिद्धैराज्ञातिविश्व
तोभिता ८ नीयमानेनवादेशात्स्माभिर्यातनागृहान् ज्ञमोचयन्नानकिंतेहि
तापाशास्त्रमस्यते ९ तांस्त्वंवेदितुमिच्छामोयदितोमन्यसेतमं नारायणात्मभि
हितेमाभैरित्यायगुडंते १० ॥ त्वं तदेकदेशउपचारमात्रमेवस्यात् यथाचक्रव।
र्तिनएवमुख्यंशास्तृत्वंमंडलवर्तिनामुपमाचाप्रमात्रेनिरंकुशत्वाभावात् ६ यस्मादेवंशास्त्र
वहुत्वेनवदंते अतस्त्वकएवशास्ताशुभाशुभविविनक्तीतितथा ७ विप्रलंभितावचिना।
वंचितेत्यर्थः ८ तदेवाहुःनीयमानमिति ९ तेत्वनःयदितोस्माकंत्वंमंहितेमन्यसे अ
न्यथा: तावनलदवनानेनथाप्यनर्थःस्यात् अतकोहितेषांप्रभाव:येनानारायणाधेति
केवलमभिहितामाभयेऊरुरनिवदंतःशीघ्रमागताः १० ॥ एम ॥

॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ११

प्रतासंयमनीतितथामत्रान्योतगतस्थास्थुषश्चपरोथीश्वरोस्ति अहंत्वंगमानेव तत्रापित्
णामेव तत्रापिपापिनामेवन किंकरः स्वतः ईश्वरः सततसर्वेश्वरः कोसौ पत्र यस्मिन्निश्वमो
तेच प्रोतंच ऊर्ध्वेतिर्यक्तंतपटवत् यस्यतेशाभ्यां विसुवस्त्रहरूभ्योस्यस्थित्याख्याभव
यस्य च वशे लोकोवर्तते नसितनासिकाभ्यां प्रोतवलीवर्दवत् ।३। एतन्मयं पंचयति ब्राह्मण
मुकः इतिदेवः सप्राष्टः प्रतासंयमनोयमः प्रीतः स्वइतान्यस्याह स्मरन्पादौ वुधे
हरेः ।१। यमउवाच परोमदन्याजगतस्तस्थुषश्च ओतंप्रोतं पटवद्यत्र विश्वं यदंशतो
स्यस्थितिजन्मनाशानस्यातवयस्यवशे च लोकः ।२। योनामभिर्वाचि जनंनिजायांव
भ्रातितन्यामिव दामभिर्गाः यस्मैवलिंतइमेनामकर्मनिवंधवद्धा ख्यकितावह
ति ।३। अहंमहेन्द्रोनिरृतिः प्रचेताः सोमाग्निरीशः पवनोर्कोविरिंच्यः आदित्यवि
श्वेवसवोथसाध्यामरुद्गणाः रुद्रगणाःसुसिद्धाः ।४। अन्येचये विश्वसृजोमरेशाभृ
ग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्काः यस्येहितंनविदुःस्पृष्टमायासत्वप्रधाना अपिकिंततोन्ये

॥ ॥ ॥ ॥

दिनामभिर्वाचि निजायांतं त्सांदामन्याजनंयोवभ्रातिदामभिर्गावलीवर्दानिवतइमेजीवा
नामकर्मभिर्निवंधैर्वद्धाः यस्मैवलिंवहंतिपरधीनाः कर्मकुर्वंतीत्यर्थः ।३। यस्यलीला
दुर्विभाव्येत्याह अहमित्यादिभ्यां नस्पृष्टरजस्तमभ्यां ये ईहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः स्पृ
ष्टमायाः मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्यो न्ये न विदुरिति किंपुनर्वक्तव्यम् ।५। ॥ राम ॥
स

तन्मायामोहितत्वाद्गमनेनीत्युक्तं अविषयत्वादुक्तमेवाह यमिति गोभिरिंद्रियैर्हृदा चित्तेन न वि
वक्तेन पश्यंति यद्वा वाचा न ब्रुवंति न मनसा न मनुते असुभिः प्राणैः आत्मनां जीवानां आत्मानं द्रष्टा
रं प्राकृतरूपाणि चक्षुर्यथाक्रमंभूतेन ज्ञानेन तितनः परमात्मनोऽप्रकाशकं नहि प्रमा
ताप्रमाणस्य विषयी इति भावः एवंभूतः परमेश्वरोऽस्तीति पूर्वेणान्वयः १५ भवस्यैवंभूतोऽन्यः
परमेश्वरः ये पुनरस्मात्त्रिभिःस्यपापिनराहितेवनः नैकत्वानाह तस्येति द्वाभ्यां तस्यैवरूपेरु।

यंवैनगोभिर्मनसासुभिर्वाहृदागिरावासुभृतोविचक्षते आत्मानमंतर्हृदिसंतमा
त्मनांचक्षुर्यथैवाकृतयस्ततःपरं १६ तस्यात्मतंत्रस्यहरेरधीशितुःपरस्यमाया
धिपतेर्महात्मनः प्रायेणदूताइहवैमनोहराश्चरंतितद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूता
निविष्णोःसुरपूजितानिदुर्दर्शलिंगानिमहाद्भुतानि रक्षंतितद्भक्तिमतःपरेभ्योमत्त
श्चमर्त्यानथसर्वतश्च १८ धर्मंतुसाक्षाद्भगवत्प्रणीतंनवैविदुरृषयोनापिदेवाः
नसिद्धमुख्याअसुरामनुष्याःकुतश्चविद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्नारदःशंभुःकु
मारःकपिलोमनुः प्रह्लादोजनकोभीष्मोबलिर्वैयासकिर्वयं २० द्वादशैतेविजा
नीमोधर्मंभागवतंभटाः गुह्यंविशुद्धंदुर्बोधंयंज्ञात्वामृतमश्नुते २१ राम ॥

णः प्रभावादिः स्वभावः भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते १७ विष्णोर्भृत्यानि भृत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमश
क्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतः अग्न्यादि
भ्यश्चेति १८ ननु विष्णुभक्ताश्चेत्कथमधर्मसेपत्नयानकृतवंतः तत्राह धर्ममिति ऋषयो
भृग्वादयः १९ ननु केपि वेद न जानंति तस्य सत्वे किं प्रमाणं तत्राह स्वयंभूरिति नारदः सनत्कुमा

श्री भा व टी १२ तमेव धर्ममाह एतावानिति २२ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणइति येनैव
केवलेन सकृदुच्चारितेन २३ ननु नामाभ्यासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् श्रद्धाभक्त्याद्यन्या
देरपि विधानात् तथा हि सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यत इति अत्राहितमिति सा
दरेण शृण्वन्निति श्रवणकीर्तनध्यानैर्हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखि
लचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्र पठ्यते पुराणान्तरे च पापक्षयश्च भवति स्मरतां
तमहर्निशमिति अत्रैव च तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि कौरव्य

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः २२
नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत २३
एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नां विक्रुश्य पु
त्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् २४ ॥ राम

विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतमित्यादिना सम्यक्कीर्तनादेव मन्यते किंच तथा सति किमिति महता
दरेण द्वादशाब्दादीनि स्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह एतावतेति भगवतो गुणानां क
र्मणां च नाम्नां च सम्यक्कीर्तनमिति यत् एतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय
अलमुपयोगो नास्ति अलंशब्दोऽत्र वारणे तथा अमरसिंहः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारण
वाचकमिति उपयोगाभावमेवाह अजामिलो महापातक्यपि नारायणेति विक्रुश्य न तु सम्य
क्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विक्रुश्य न तु हरिं अघवानपि चिरपि म्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोऽपि मुक्ति
मवाप न तु अघनिर्हरणमात्रं अतो नामाभ्यासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वं आह इति श्रद्धादिवि

दृष्यस्तु पावासनात्तथाऽर्थः प्रयुक्तमेव हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्व
भावन इत्यत्र २४ ॥

12A

घनकैव्यर्थं तर्हिद्वादशाख्यातिस्मरणमितितत्राह प्रायेणेति महाजनोमन्वादिः अयंभावः य
थामृतमेतीवनौषधिमजानंतोवैद्यायोगनिर्हरणायत्रिकटुकतिक्तादीनिस्मरंति तथास्वयं
मः शंभुप्रभृतिद्वादशभ्यतिरेकेणायंमहाजनोनिगमस्यमिदंमजानानो द्वादशाह्रिकंस्मरतीति ।
किंचमायया देव्याच्छन्नमोहितमतिर्यजनः मधुमधुरेयथाभवति एवंपुष्पितायांत्रय्यां
तीयस्यवादेमनोहरायांत्रय्यांजडीकृताभिमतिविष्टामतिर्यस्य अतोमहत्येवकर्मणिश्रद्ध।
यायुज्यमानोनात्मप्रवर्तते इयंपतेहिप्राकृतस्यलोकस्यमहतिमेत्रादोश्रद्धायल्लेचाश्रद्धा

प्रायेणवेदतदिदंनमहाजनोयंदेव्याविमोहितमतिर्वतमाययालं त्रय्यांजडीकृतम
तिर्मधुपुष्पितायांवैतानिकेमहतिकर्मणियुज्यमानः २५ एवंविमृश्यसुधियो
भगवत्यनंतेसर्वात्मनाविदधतेखलुभावयोगं तेमेनदंडमर्हंत्यथयद्यमीषांस्या
त्पातकंतदपिहंत्युरुगायवादः २६ तेदेवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथायेसाधवःस
मदृशोभगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदतहरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषांवयंनचवयःप्रभवामदंडे

तस्मादस्मद्ग्राह्योनास्तीतितेनोक्तं यद्यात्माधीनः किंहस्तेनावनाचस्वरणालादिनिवारणे
यतेयथानप्रवृत्तते तथानितत्कृतात्पापस्यनतन्निरसनायपरमेमंगलेहरेर्नामस्मरंति य
द्वानामहात्म्यनानेसर्वंभक्तिप्रसंगादिनेषादिकं ग्रंथविस्तरभयात्तनात्रिप्रपंच्यते २४ मा
वयोगंभक्तियोगं अमीषांपातकंतस्मादेव यदिस्यादुरुगायस्यवादःकीर्तनं २६ तेदेवयमे
नत्वानिरोधेय भक्तानंतयाक्तिदाइतियेभगवंतंप्रपन्नाः तेदेवैःसिद्धैश्चपरिगीतपवित्रगाथाः
वर्णितपवित्रकथाः अतस्तान्नोपसीदत नतत्समीपमपिगच्छत वयःकालोपिनप्रभव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13

श्री भा ष टी १३

केनहि दिंडशोर्ण्यमानेयाभ्यग्राह तानितिद्वाभ्यां प्रमत्ताड्गान तानेवाहमकंदपारविंदयोर्योमकरं
दंदपासमत्तस्मात्द्विमुखान कथंभूतान निष्किंचनैरजैत्वरुत्षान तेषां ज्ञापकमाह निरयवर्त
मनिस्वधर्मकृत्येगृहेष्वबद्धात्मत्वात्पेलान २७ किंचनिह्वेत्यादि यद्येषां जिह्वेत्यादिष्वन्वयः न।

तानानयधूमत्तो विमुख्यान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्त्रं निष्किंचनैः परमहं
सकुलैरसज्ञैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनिबद्धतृष्णान् २८ जिह्वानवक्ति भगवद्गुणनाम।
चेतश्चनस्मरति तच्चरणारविंदे कृष्णायनोनमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमस
तोकृतविष्णुकृत्यान् २९ तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदस
त्कृतं नः स्वानामहो न विदुषां रचितांजलीनां स्वान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ३०
तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि कौरव्यविद्ध्यैकांतिकं निष्कृ
ति ३१ शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्ना
त्मा व्रतादिभिः ३२ ॥

कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्भक्तैर्यैः २९ भगवंतं क्षमापयति तदिति अ
यं भावः नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्मात् असत् अन्यायः कृतं तेन तस्मा।
त्क्षम्यतां महतां स्वानां नः तत्र विदुषां अज्ञानां अहो गरीयसि तस्मिन्। स्वांतिर्गृहेत्तैव मह
द्भिर्न पादसेवीयानां माहात्म्यम विदुषां नः क्षमां करोति इत्यर्थः ३० तस्मादित्यादि श्लोकोक्तिः जगतां।
मिमंगलरूपं ३१ ऐकांतिकत्वमेवाह शृण्वतामिति व्रतादिभिस्तथा न शुद्ध्येत ३२ ॥ राम १३

13A

एतदुपपादयति हृत्वांघ्रिपद्मयोर्मधुलेढि प्रत्याख्यतीति मधुलिहा तद्धत्वेन विसृष्टेषु मायागु
णाविषयेषु पुनर्नरमते अन्यत्तन्तन्मधुसादराहितः अतएव कामाभिभूतः सन् आत्म
नोरजः पापप्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव
ज्ञानस्यैव चवन सत्वशोधकत्वाभावात् ३३ नैव विस्मितं पियोवभ्रूत्किंतु सत्यमुक्तमिति
वेमविरे ततः प्रभृति प्रतिशोकमानाः अस्मानेवयहन्यादिति शोकावृहृतः तेदृष्टमपि बिभ्यति

हृत्वांघ्रिपद्ममधुलिट् न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु अन्यस्तु काम
हत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ३३ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्म
हित्वं निशम्य विस्मितचेतसो यामकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशंकमानाः
द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ३४ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुंभसंभवः कथ
यामास मलय आसीनो हरिमर्चयन् ३५ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे तृतीयोध्यायः ३
राजोवाच ॐ देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणां सामासिकस्त्वया प्रोक्तो य

स्तीत्यर्थः ३४ कुंभसंभवोऽगस्त्यो मलयपर्वते आसीनो अथो हरिमर्चयन् पुनः पुनर्विस्माप्ता
थो हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ३५ इति श्रीभावार्थे षष्ठस्कंधे तृतीयः ३ चतुर्थो द्विविधैर्विसृष्टे
प्रजाभिर्विवृत्तया प्रचेतः सुतदक्षस्य शक्त्यावर्ण्यते चतुर्थे तु प्रजासृष्टे दक्षेणाराधने हरेः
तपसा हंसगुह्याख्य स्तोत्रेण च निरूप्यते प्रसन्नात् भगवत्केन स्वायंभुवस्तनात येनाम प्रभावमा
कर्ण्य वंशमासेवुभुक्तस्तदा देवासुरेति द्वाभ्यां सामासिकः संक्षिप्तोयः प्रोक्तः तृतीयस्कंधे १ ॥
॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग०
टी०
११

14

व्यासं विस्तारं ते त्वत्तः यथा शक्त्या यया ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गमनुप्र
तेसर्गं २ । ३ दक्षादिद्वारेण यः सर्गस्तं निर्वक्तुं तज्जन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनबर्हिषः पुत्राः प्रचे
समुद्रमध्यादुन्मग्ना निर्गताः तदा गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः नारदोपदेशेन प्राचीनबर्हिषो नि

तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान्परः २
सूत उवाच इति सम्प्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनंद्य महायोगी जगाद मुनि।
सत्तमाः ३ शुक उवाच यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः अंतःसमुद्रादुन्मग्ना
ददृशुर्गां द्रुमैर्वृतां ४ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः मुखतो वायुम
ग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ५ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह राजोवाच
महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ६ मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ वि।
वर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ७ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः
वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ८ अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणां
अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ९ यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चान
घाः प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छ
त दीपितं पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ११ ॥ राम ॥ ६

वृत्त्या अराजके सति कृष्याद्यभावात ४ तपसा दीपितो मन्युर्येषां ते द्रुमान्दग्धुमिच्छया
ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान्द्रुमान्वनस्पतीनां राजा सोम उवाच आद्रुमेभ्य इति नवभिः
हे महाभागाः विशेषेण वर्धयितुमिच्छवः ६ प्रजापतीनां नाथ इत्यभोज्यदाहोऽनुचित इत्याह।

८ अहो इति त्रिभिः ऊर्जं मरसं इषमन्नं ८ १० अतः आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टं ॥

14-A

प्रजानांप्रजापतिरेववेधः अनलजीविकानाशोनकर्तव्यइतिदृष्टांतप्रपंचकेनाह लोकानांवा
लानांमाता पितरौ अन्नानांज्ञानदौबुधएवस्मृत ११ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चभूतदेहोहानप्रकरणस्मार
अनर्देहश्विनिधःपुष्पाभिः २३ आकाशादेहेसमन्तपतिते आकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेण
लोकानांपितरावेधुरशःपत्नस्त्रियाःपतिः पतिप्रजानांभिक्षूनांगृहस्थानांबुधःसुहृ
त ॥ अंतर्देहंभूतानांमात्मास्तिहरिरीश्वरः सर्वेतद्दिदृशमीत्यथमेवेवस्वाधितोस्यसो २३
32 घःसमत्पतिर्देहआकाशमत्रनुपतलंण आत्मजिज्ञासयापपृच्छेत्समुत्तानतिवते
अलंदष्येद्रुमदीनेः शिवानांशिवमस्तवः वोहीहेषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह
यता १२ इत्याभगवदवागेहांकन्यामापसंसीनृप सोमोराजापयोदत्वातेधर्मेणोप
येमिरे १३ तेभ्यस्तस्यांसमभवद्दक्षःप्राचेतसःकिल यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाआ
पूरितास्त्रयः १४ यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः रेतसामनसाचैवतन्ममाव
हितःशृणु १५ मानसैवाजनत्पूर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः देवासुरमनुष्यादीन्नभः
स्थलजलौकसः १६ तमवृंहितमालोक्यप्रजासर्गंप्रजापतिः विंध्यपादानुपाव्रज्य
सोचरदुष्करंतपः २० तत्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरं उपस्पृश्यानुसवनंतपसा
तो षयद्धरिं अस्तौषीत्तहंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजं तभ्यंतदभिदास्यामिकस्यातुष्टयद
योनिपदोक्त २७ शिवानांशेषाणांवःपुष्पाकेचशिवमस्त हृत्तरत्स्वरणार्थेतदीवांकन्यांद
दातिवांतौवृंतेःपालिता २८ आमंत्र्यसांत्वयित्वा आपकंसीअप्सरसःप्रद्धाचयाःस्वलोकेशेमे
नेः २७ दुहितृस्तलइतितस्यकन्यावशएवन्तुकर्मममतः २९ प्रजापतिर्दक्षः ३१ अहंहितमसे

श्री भा ष टी १५

परायसर्वोत्तमायनमोहृद्येनमनसेकरोमि परंतुहेतुः अवितथाअनुभूतिःचिच्छक्तिर्यस्य अ
तोगुणत्रयाभासानांजीवानांनिमित्ते मायाबंधवेपवेनियंत्रे एवमपिगुणतत्त्वबुद्धिर्येषांते
जीवैरदृष्टधामस्वरूपंयस्य तत्रहेतुः निवृत्तमानेयस्मात् पादांतरेनिवृत्तमानमवधिश्चयस्मा
त्. तर्हिकथंतस्यसिद्धिरतस्मिन्सिद्धिरत आहस्वयंभवेस्वप्रकाशाय २३ अदृष्टधामत्वेदर्शयन्
नाह नैतिपुरुषःसखाजीवः अस्मिन्पुरेदेहेवसन्नपि अत्रैवसत्त्वेसनःसख्यंयस्यसख्युः
गुणप्रवर्तककत्वादिकेनावैतिनजानातितैस्मैततः व्यक्तदृष्टप्रपंचदृष्टेः नहिदृष्टादृष्टोभ

प्रजापतिरुवाच ॐनमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे अद
ष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानायदध्येस्वयंभुवे २३ नयस्यसख्यंपुरुषोवैतिस
ख्युः सखावसन्संवसतःपुरेस्मिन् गुणोयथागुणिनोव्यक्तदृष्टेस्तस्मैमहेशायन
मस्करोमि २४ देहोसवोक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यंचविदुःपरंयत् सर्वंपु
मान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५ ॥ राम राम ॥

वतीतिप्रथमांतपादेव्यक्तेप्रपंचएवदृष्टिर्यस्यसः गुणोविषयोगुणिनोविषयिणइंद्रियादेः
सख्यंप्रकाशकत्वंयथानवेत्तितद्वत् २४ ननुगुणोजडत्वान्नजानाति जीवस्तुचेतनः कि
मितिनजानाति अतआहदेहइति देहस्थूलसवप्राणाअक्षाणीइंद्रियाणि मनवश्चअंतः
करणानिभूतानिचमात्राश्चभूतमात्राणिआत्मानंस्वस्वरूपंदृश्यमन्यमिंद्रियवर्गं तयोःप
रंदेवतावर्गंचनविदुः पुमान्जीवस्तुसर्वमेतत्त्रयंवेदगुणांश्चतन्मूलतत्त्वानिवेद तज्ज्ञोपिसन्यंसर्वे १५

15A

अदृष्टधामन्नमुक्तास्वप्रकाशत्वमाह यदा मनस उपरामः समाधिः तत्र सुषुप्तौ वा विलयः तदा।
तत्प्रयो रिर्वा विक्षेपः तदाहत्वा मरूपे द्रष्टे नेयन तत्पातस्य उपरमे हेतुः दृष्टदर्शने स्मृतिस्प्रत।
योः संप्रमोषात् तदा यः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिसद्मने नमः सम
प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः २६ एवंभूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह मनीषिण इति द्वाभ्यां
विवेकिनो यं निष्कर्षन्ति विविच्य पश्यन्ति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः
एवं निष्कर्षेत प्रतीयत इति भावः किमिति निष्कर्षन्ति स्वशक्तिभिर्गूढं अप्रकाशमानं कतिभिः

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् य ईयते केवलया स्वसंस्थया
हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः २६ मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभि
श्च त्रिवृद्भिः वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् २७ स वै मम।
शेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीद

नवभिः पुनश्च त्रिवृद्भिः त्रिभिः त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढं अष्टाविंशतिं निष्कर्षन्तीत्यर्थः
पञ्चानवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिः त्रिविद्भिस्त्रिगुणात्मिकाभिः।
च कारात्षोडशविकाररूपाभिश्चैकत्वंभूतं निष्कर्षन्ति मनीषया अन्तर्हृदि संनिवेशितं निष्क
लोत्कृते पंचदशपंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्यं यथा लौकिकं वह्निमिव अहंकारास्य
दात्मनो निष्कर्षन्तीत्यर्थः २७ अशेषा यस्याः तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणसुखस्य अनुभूति
र्यस्य सः केनिषेधासंभवात् प्रसक्तिमाह स एव सर्वनामा स एव विश्वरूप इति तर्ह्युपनेयिवास्तव
तामावात्रिषेधः संभवतीत्याह अनिरुक्ता आत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः २८ ॥ राम

16

श्री
भा ष
टी
१९

ननु यदि केवलपात्रसंस्थापत्तीयते तर्हि सर्वनामत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादिनाशकं च।
सर्वनामभिर्वाच्यत्वप्रत्यक्षादिदृश्यपदत्वस्वरूपवृत्तिनामाभूत् तथापि माभ्यायाद्युदितत्रेति श्लोक
रूपगुणपापावयवत्रमस्कारानि यद्यदिति पद्यद्वचमानि रुक्तं प्रभिहितोपयानिरूपितं अतिभिर्वा रे
द्रियनिरूपितेनगृहीतं उत्तापि मनसापि निरूपिते संकलितपस्वप्रकाशत्वं तस्यतत्स्वरूपमाभूत्
स्वरूपत्वाभावहेतुः द्विधर्मात् तद्गुणानामेव रूपपाठात्तेरगुणैर्वर्षितं सत्वगुणादपि तिरिक्तः यतो
गुणानामपाद्यविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं विना तयोरसंभवात्
यद्वापस्य स्वरूपं माभूत्प्रभवति तस्यैतमशक्तिरित्यन्वयः ११ तदेवं वस्तुनो गुणरूपत्वाभावम
ङ्गीकृत्य अनिरुक्तमपाक्रमित्यनेनद्योतितमायया सर्वव्याप्तेन विश्वरूपत्वमाह यस्मिन्नपि

यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसोत यस्य माभूत्स्वरूपं गुणरूपं हि
तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ११ यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्य
ते च परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् १२ ॥ रामाय नमः ॥

कारणे यतो उपादानार्थे येन करणेन यस्य संबंधिः यस्मै संप्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्ता कु
रुते स्वतंत्रः कार्यं चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः अत्र च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभ
क्त्यर्था दर्शिताः पश्यति च क्रियाकारकमेवप्रकारः वा विनाम प्रयानामर्थाः कुरुते कार्यते चेति स्व
र्थप्रत्यर्थक्रियानपञ्च सर्वेषां दर्शिताः चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्र
ह्मेति ज्ञनत्वमाह तद्धेतुरेषां कारणं ततः ज्ञानतः सर्वेभ्यः प्राक्प्रसिद्धं ननु ब्रह्मादयः तद्धेतवः श्रू
यन्ते अवरेश्च दृश्यन्ते तत्कथं ब्रह्मैव तद्धेतुः तत्राह परेषां अवरेषां च हेतुत्वेनोपरमे कारणं ननु सर्वका
र्यानन्तरस्य किं नाम सहकारि भवेत् तदानीमन्यस्याभावात् सम्यनिरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

16A

नन्वेवं ब्रह्माचेद्धिष्णुपदे मत्तहिनकदाचिदन्नीहशेजगादिनिवदेतोमीमांसकाः जनोत्रविवदे।
नेनेत्वंत्रह्माचेद्धिस्वस्यहेतमतहिनकदाचिदनीदृशंजगादिनिवदेतोमीमांसकाः पुनःपुनःस्मयेति तत्राह
ते तेषामन्यस्वभाववादिनः संवदते नेचहितनविद्विवोपिनाअपिज्ञातःपुनःपुनःस्पृशेति तत्राह
पस्समायाविद्यायाःशक्त्याविवादस्यकविनसंवादस्यभुवःस्थानानिभवंतितस्मैनमः ३१ नतु
किंतद्ब्रह्मपस्यशक्त्याविवादादिभुवोभवंतितत्राह अस्तीति योगउपासनाशास्त्र तत्राहिवि।
गद्युपाणापास्यायापानालपादादिकमस्तीत्युपासनेनविधीयतेनास्तीतिसांख्यज्ञानशास्त्र
नत्रयपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमितिचपादादिनास्तीतिनिषिध्यते नयोर्योगसांख्ययोर्यक्रिंचि
समंयत्रवर्तमाने अवतिष्ठतेप्रतीतंतदुक्तं विवादस्यविवादास्पदंब्रह्मेत्यर्थः विवादस्तु
पक्षज्ञयोर्वादिनोवाहिनोर्वैविवादभुवोभवंति ऊर्वेतिचेवामुहोरात्मनोहेनस्मैनमोनं
तद्गुणरूपभक्तेः ३१ अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः
अवतिष्ठतेकिंचनयोगसांख्ययोः समंपरंयत्तदृहत्तत्त ३२ योनुग्रहार्थंभजतां
पादमूलमनामरूपोभगवाननंतः नामानिरूपाणिचजन्मकर्मभिर्भेजेसमह्यंप
टपतिभिन्नावस्तिनास्तीत्युक्तंभूतोविरुद्धोपर्मौययोस्तयोर्भिन्नविषयत्वेविरोधोनस्यादित्येकः
स्थयोरित्युक्तं एकविषययोःऊनः वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोः एकवस्तुनिष्ठता
त समत्वेहेतुःपरं हियतोविधिप्रतिषेधयोरविषयत्वयोःपादादिविसर्पत्वात् नहितत्राविषय
पस्यसद्भावेकिंप्रमाणंतदाह अनत्कलमभिष्ठानेविनापादादिकल्पनायोगात् अवधि
विनानविषयायोगाच्च नयोरुपपादकत्वेनसिद्धमित्यर्थः तस्मैनमइतिपूर्वेणान्वयः नन्
दासीनस्यसमस्तसंस्कारकालोभकत्वात्तदाह यइति पादमूलंभजतामनुग्रहार्थंप्राकृतनामरूप
रहितोपिननमाभिरवतारैर्विशुद्धानितमनामानिरूपाणिकर्मभिर्नामानिचभक्तोभजेतेन ज्ञेना

17

श्री
भा॰ पं॰
टी॰
८

ननु त्वादृशाः सकामा भागवतादीन प्रार्थयन्ते तेन तान्विहाय किमिति भगवन्तमेव प्रार्थयसे तत्रा
ह प्राकृतैरेवाचीनैर्गुणैर्नपृथक्समासन्नानामात्मा यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण देहगतो न्तर्यामी।
तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं चपकादिगंधभेदमाश्रित्य नानाभोगवान
विभाति तैरेवं गुणप्रधान स्वरसादिकमाश्रित्य नानारूपवान्प्रतीयते न तु ते स्वयं तत्तद्देवतारूप
णाफलदातृत्वेन सर्वेश्वरएव मममनोरथं सम्पूर्णं करोतु किमेभिर्देवनानैरित्यर्थः तदुक्तंगी।
तासु योयोयांयांतनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं स
यः प्राकृतैस्तैर्नपृथग्नानात्वं यथाशयं देहगतो विभाति यथानिलः पार्थिवमाश्रितो
गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथं २४ एवं स्तुतः स भगवान्वत्स भक्तवत्सल
अविर्बभूव कृष्णो भगवान्भक्तवत्सलः २५ स्थितपादः सुपर्णांसे प्रलंबाष्टमहाभुजः
चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः २६ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदने
क्षणः वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः २७ महाकिरीटकटकः
स्फुरन्मकरकुण्डलः काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः २८
नयाश्रुत्युक्तेः तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानिति ये यथा
मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति चेति २४ संस्तुवतोदक्षस्य स भगवान्प्रत्यक्षोऽभूत २५
ते व्याख्याति मार्थेश्रुतिभिः सुपर्णांसे सं वेदकृतोपादीयेन प्रलंबा लम्बमाना महान्तो भुजा
यस्य चक्रशंखश्रुषधरः २६ प्रसन्ने वदनमीक्षणे च यस्य वनमालया निवीतं वेष्टितमंगं यस्य
लसन्तौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य २७ महान्ति किरीटकटकानि यस्य स्फुरे
तीमकरकुण्डले यस्य काञ्च्यादिभिर्विभूषितः वलयमनन्तपादभूषणंमिश्रं कटकास्पाकनां

८
न. ३९

17A

त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमस्य सुरयूथपैर्लोकपालैः ४१ आपूरितानि मनोद्वाराणि इन्द्रियाणि तै
र्यथा ह्रदिन्या नद्या निर्झरैरापूर्यते तथा महानन्दापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वात् वागादीनां न किंचित्
निःसरतीत्यर्थः यद्यप्येतानि वाचितव्यानि तथापि चित्तज्ञः देवस्तमाह ४१ भवं भक्तिगतः ४३ यच्छ

त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ३९ स्तू
यमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगंधर्वचारणैः रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः ४० न
नाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मुदा ४१
आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं ४२ चि
त्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः श्रीभगवानुवाच प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्त
पसा भवान् यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ४३ प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेस्यो
द्बृंहणं तपः ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ४४ ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो
विबुधेश्वराः विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ४५

तस्य तपः अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं वृद्धिकरं यत्ते तपः तेनाहं प्रीतः मत्तः प्रसादलाभार्थं त्वत्तपो
नेः किं कारणं तत्राह ममेति भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति यत् एष एव मम कामः
अतो मत्कामसंपादनात्त्वाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ४४ विभूतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह
ब्रह्मेति भवंतः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः ४५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विश्वसृड्भ्यो येन तत्तपसा दृष्टीतमभ्युक्तं तदेव तपः स्तुवन् प्रसंगादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि वि
द्यादीनि साधनानि तपः यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयं विद्या सांगमंत्रजपः सा मे तनुस्तनोमी
ति तनुर्देहः क्रिया ध्यानादिविषयः शुभ्रा पारोभावना शास्त्रं वाच्यः तेनाहं ध्यानादिकमा
क्रियते इत्याकृतिः जाताः स निष्पन्नाः क्रतवो अंगानि शिरो वा एतद्यत्प्रवर्ग्यो ग्रीवा उपसदः
तथा प्राणादिभागा वित्याद्यश्रुतेः धर्मः स्वमनाद्यष्टवेधात्मा मनः हृदयाश्रयत्वात् सुरा यज्ञभुज

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सु
राः ४६ अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांतरं बहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव वि
श्वतः ४७ मय्यनंतगुणेऽनंते गुणतो गुणविग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभू
दजः ४८ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः स्वर्ग
कर्मणि ४९ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणं नव विश्वसृजो युष्मान्येना

स्तएव प्राणाः असवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृ
तीयोक्तमिति द्वाभ्यां समाहृत्य तत्राभिः अहमेवेति वसंतत्र आवृत्तिः आसमेवेति क्रियोत्तरस्या
वृत्तिः अंतरे ग्राहकं च बहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रं अव्यक्तमिदं इदं परिगृहीतिभिरनभिव्यक्तं
अत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो यस्य सोऽहं ततः स्वदे
वयज्ञः अयोनिजः ४८ खिलमसमर्थमिव ४९ मम याज्ञयतपत्प्रत्यभिहितः सन् येन तपसा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18A

तेन निवृद्ध्यापायसाह ऋषेति अंग हे दक्ष पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः ५१ मिथुनस्ययोर्व्यवायोरतिः
स एव धर्मो यस्य त्वं तेन यथा भूता यो तास्या ५२ मायया निमित्तभूतया सह मिथुनीभूय भविष्यंति पु
त्रादिरूपेणोत्पत्स्यन्ते ५३ इति श्रीभावार्थप्रदीपिकायां षष्ठे चतुर्थः ४ पंचमे नारदेनाथ वाचः श्रुते
एषा पंचजनस्यांग दुहिता वै प्रजापतेः असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां ५२
त्वं२ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ५३
त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति च मे बलिं ५४
शुकः इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ५५
इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे चतुर्थोध्यायः शुकः तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोपबृं
हितः हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा
नृप पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशं २ तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमु
द्रयोः संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं ३ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमला
शयाः धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोप्युत ४ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यंत्रिताः
प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ५ ॥ स्तनाशितान सुतानांकर्ण्य दक्षोसं शशा
पेति निरूप्यते १ अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ३ तत्र प्रतीच्यां दिशि सिंधोर्नद्याः समुद्र
स्य च यत्र संगमस्तत्रस्थं नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः समहदिति विस्तीर्णं विनिर्धू
तमलो रागादिर्येषां तान् सम्यगाशयो येषां ४ तान् प्रजासृजान्पित्रादेशनाशेन प्रजाविवृद्धयेप

भागवतटीकाषष्ठ ६ ॥

19

श्री
भा. ष.
टी.
१९

अहो मोक्षमार्गमपि कारिताः सन्ति एते प्रवृत्तिनिष्ठाः कर्मभिर्न श्रेयस्त्विति कृपया निगूढार्थैर्वाक्यै
रुपदिशन्निमस्मरत्तदाह उवाचेति चतुर्भिः पालकाः सन्तोऽपि बालिशा अज्ञाः यूयं कथं प्रजाः स्र
क्ष्यथ बतेति खेदे बालका इति पाठे बालिशा न वेदः एक एव पुरुषो यस्मिन् तद्राष्ट्रमदृष्ट्वानु
पगः बिलं चित्रादिहिनीर्गमनामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ७ पं
चपंचाशतो पंच विंशतेरद्भुतं गृहं येषां ततः पवित्रिभिर्वेणुश्रुतिमिव तितीर्षार्द्रं छेदन।

उवाचाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः अदृष्ट्वान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥
तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमं बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिं ७ नदी
मुभयतो वाहां पंचपंचाद्भुतं गृहं क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ८ कथं स्व
पितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ९ शुकः
तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥
भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनं अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥

र्थः स्वयमनन्तं भ्रमणस्वभावं ८ विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपम
विद्वांसः जानन्तः शर्वाङ्गं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेत्यन्वयः
वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनं औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारश
क्तिर्येषां तथाभूताः स्वयमेव विममृशुः विचारितवन्तः १० नारदोक्तदृष्टान्तवाक्यानां तत्त्वविषय
लिङ्गितानार्थानाहुः एकादशभिः अदृष्ट्वान्तं भुव इत्यस्यार्थमाह भूरिति क्षेत्रं जीवसंज्ञं
लिङ्गशरीरं यत् निजबन्धनमात्मनो बन्धकारणं अन्तं शब्दार्थमाह असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः क

५

19A

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह एकएवेति तर्पः सर्वसाक्षी साश्रयः साधारः अभवेतित्यनुक्तं अ
सङ्गोस्वगतसमर्पितैः कर्मभिः ५ विलेचारदर्शनिर्गममित्यस्यार्थमाह पुमान्स्वङ्गत्वाप्राप्य विल
सर्गपातालेगत इवनेवृत्तिना वर्तते तेनसम्यक् अभयज्योतीरूपब्रह्मप्रविष्टः प्रविष्टुषः असद्भिर्नैष्व
स्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः ६ बहुरूपांस्त्रियमित्यस्यार्थमाह नानारूपेति सैरिणीपुंश्चलीवधि
मोहकारजस्तमआदिगुणोररचिता तन्निष्ठांतस्याअवसाने विवेके प्रगतस्याप्राप्तस्य असद्भिरेषातैः ७
पुंमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याः संगेन भ्रंशितैश्वर्यं स्वातंत्र्यमपत्वं निरताभार्याय
स्यनद्धेत तस्यागतीः सर्वेदुःखिलक्षणाः संसारेतेजीवमबुधस्यार्थमाह तस्यासंगेनभ्रंशजान

एकएवस्वरूपस्तयोभगवानस्याश्रयः परः तमदृष्ट्वाभवेद्बुधः किमसत्कर्मभिर्भवेत ६
पुमाञ्जैव नियंत्वा विलसंगेनतोयथा प्रत्यग्धामाविदुद्भुह किमसत्कर्मभिर्भवेत ७
नानारूपात्मनोबुद्धिः सैरिणीवगुणान्विता तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत ७
तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं कुभार्यवत् तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत ५ सृ
ष्टाप्ययकरीं मायां वेलाकूलांतवर्गितां मत्तस्यतामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत ६ ॥

तत्रमदिवृद्धि विवेकपात्रः ७ नदीमभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह सृष्ट्याप्ययोकरोतीत्युभ
पतः प्रवाहदर्शनात् वेलाकूलेप्रवाहपतिता तोनिर्गमस्यानेत्तपोविद्यादितस्याततेसमीपेवेदी
तोनिर्गमप्रतिबंधायकोपाद्यहंकारादिभिः कृतवेगामतस्तत्तद्वेगातविवशस्य अतएवतोत
याभ्यंतरेमविज्ञस्य अविचारयतः असद्भिर्माधिकैः यद्वा वेलाकूलसमस्यव्यवहारस्थाने
तत्समीपेसमुद्वृद्धिद्विहासाभ्यां यथा उभयोरंतर्वेदिः कृतवेगानदीभवति एवंसद्रूपस्या

नौव्यवहारस्थाने देहे जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः वेगि
नीमिति पाठे वेगवती १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री पंचपंचेत्यस्यार्थमाह पंचविंशतितत्त्वात्मा पुरुषोऽन्तर्यामी अद्भुतदर्पणोऽथाश्चर्यरूपश्चाश्रयः
भा ४ प्रधानात्मकार्यकारणसंघाताधिष्ठातारोऽनेन समबुधस्यग्रसङ्गिः मिथ्याभासात्तेऽप्यहते: ७ कुविंदे
टी समित्यस्यार्थमाह ऐश्वरप्रतिपादकं विविक्तं पदं विजुत्स्वरूपं वस्तु येन तद्दृशं पदं व्याख्यानेन वेपमा
२० त्वावत्रुस्यायतीति तथाग्रेनेन विज्ञाः कथा यस्येति व्याख्यानं तडतस्य ग्रनभ्यस्य ग्रज्ञाय अ·
विद्वेषग्राहिवेदिभिर्मुवे: ८ तौरप व्याप्रमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिभ्रमिणात्म·
केनोत्तमिति निष्कर्षयतीति दिवसेतौरपव्ययपदं व्याख्यानं नटदत्तयस्यग्रत्तएवफलस्य निम

पंचविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणः अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १७
ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् १८
कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भ·
वेत् १९ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकं कथं तदनुरूपाय गुणविस्रम्भ्युपक्रमे २०
त. २० इति व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एकचेतसः प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनं

नबुद्ध्वाकाम्यकर्मानुष्ठाने तेपुण्यवाङ्गस्याटसङ्गिः १८ शास्त्रस्य पितुरादेशमित्यस्यार्थमाह शास्त्र
समस्तस्त्यानपितुद्वितीयजन्मदेत्वात्तिरत्नेरूपाय निवर्तनरूपाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स
कथं गुणविस्रम्भी गुणमयप्रवृत्तिमार्गे विश्वासवान् सन् उपक्रमेत् स्वर्गादौ प्रवर्तेत मोदे·
शास्त्रस्य बुद्धीनो जीवमापातरमणान्नो शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमसत्कर्मभिः इति वा·
वः हृदंसग्रहश्लोकः २० इति व्यवसिताः एवं निश्चितवन्तः एकचेतसः एकमतयुक्ताः तेना
रदप्रदक्षिणीकृत्य अपुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः २१ ॥

निर्भीतः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशः तस्य पादांबुजे अनुचरन् अनुचरन्नित्यर्थः २१ नारायणमर्दनेत्वधर्म
संसंगं चर्मीलितनयनेन भ्रमिते ऽवितथानेशोकः दृष्टः स प्रजानां सन्तु च वने मुचांशोकान्तोनां।
स्थानं २२ अनेन अशेषप्रणवंब्रह्मसमाप्राणमंत्रेण वा २३ इडस्पतिं वाचा मंत्राणांपतिं विस्माराध

सर्वस्याणि निर्भीतस्तस्थीकेशपदांबुजे अनुलंरचित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः २१
नारदेनिशम्यपुत्राणांसत्त्वनारदाद्धौलशालिनां अनन्तप्यतकः शोचन्प्रजानांमुचापदे २२
य सभूयोजनयामासनेनयपरिसांवितः पुत्रानमत्तपदक्षः सवलाश्वसहस्रशः २३ तेपि
पित्रासमादिष्टाः प्रजासर्गेधृतव्रताः नारायणसरोवामयत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः २४ तदुप
स्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहत्तपः २५ अब्भक्षाःक
तिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः आराधयन्मंत्रमिमममभ्यस्यंतइडस्पतिं २६ ॐन
मोनारायणायपुरुषायमहात्मने विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि २७
इतितानपिराजेन्द्रप्रतिसर्गधियोमुनिः उपेत्यनारदः प्राहवाचःकूटानिपूर्ववत् २८ दा
शायणाः संसृणुतगदतोनिगमंमम अन्विच्छतानुपदवींभ्रातॄणांभ्रातृवत्सलाः ३०
भ्रातॄणांप्रायणंभ्रातायोनुतिष्ठतिधर्मवित् सपुण्यबंधुःपुरुषोमरुद्भिःसहमोदते ३१

यामासः २० विशुद्धसत्त्वासु परमहंसायनमो धीमहि २८ प्रतिसर्गे धीर्येषां तान् वाचः कूटा
नि अपहृदयंतं भुव इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह २९ हे दाशायणाः संसृणुतेत्यादि पुनरपदविमाह
निगमं पुपदेशं अन्विच्छत अवलोकयत ३० प्रायणं मार्गं गमनं प्रायणमेव वंद्धयंस मरुद्भिर्भो

21

श्री॰ भाग॰ टी॰ २१

अमोघदर्शनस्य देशाटिनस्यार्थ ३२ सध्रीचीनं समीचीनं प्रसादहतिलभ्यं अनुपथं अनुगुणं पंथानं प
श्चिमायामिनीः गताः रात्रय इव ३३ पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्य दक्षोपिप्रायशोविरक्तः
स्माद्धिनितरामनुग्रहार्थं देवर्षिः तत्पार्श्वे गतः तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ३५ साधोरिवलिंगेन वेषेणाप
सतेन त्वया नोस्मदीयानामर्भकानामसाधुकार्यकृतं तदेवाह साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षो
यो मार्गः संप्रदर्शितः ३६ ननु संन्यासिनां मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात्तत्र ऋणत्रयापाकरण

एतावदुक्ताप्रयोजनारदो मोहदर्शनः तेपिज्ञानगमनमार्गेभ्यात्मानमेव मारिष ३७ स
ध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गता नाद्यापि ते निवर्तंते पश्चिमा यामिनीरिव ३३
एतस्मिन्काल उत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत्
चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः
दक्ष उवाच अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षो
मार्गः प्रदर्शितः ३९ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां विघातः श्रेयसः पा

विनानुमहाननर्थ एवेत्याह ऋणैरिति जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिरृणवान् जायते ब्रह्मचर्
येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चासीदिति
श्रुतेः ऋणैरमुक्तानाममीमांसितानि विचारितानि कर्माणि यैस्तेषां तावदृणविमोक्षणा।
स्मितदुत्तरकालभावित्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणान्विमुक्ति
श्च नास्ति अतो हेयापवर्गविषयभोगत्यागात् इहलोके श्रेयसो विघातः कृतः मोक्षानधिकारि
त्वाच्च परलोके श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे

३२ ॥ ३३ ॥

पलोकयोरुभयोः कृतः ३९

वालानांमतिंपुत्रादिविषयांभिनत्तीति तथा एवंनिरपक्रोशोनिर्घृणः हरयशोनाशकःसन ता
त्पार्षदानांमध्येकथंचरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह ननुत्वामृतेभागवताः सर्वेभूतानुग्रहपरवशाः
त्वंतुभूतानांविप्रियंकुर्वंत कथंनलज्जसइतिभावः ३९ ननुवैराग्यायउपशमः उपशमाच्चमुक्तिः
स्नेहपाशच्छेदनंभवति नचविरक्तस्यकरणंत्रपापाकरणमात्रमुपकारः पदेहेरवविरजेत्तदहेरवप्र
व्रजेत्तदहरेवप्रव्रजेन यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेन

एवंत्वंनिरपक्रोशोवालानांमतिभिद्धरेः पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः ३८
ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणां ३९ नेत्थं
पुंसांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृंतनं ४० ना
नुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णतां निर्विद्यतेस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ४१
यन्नस्त्वंकर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनां कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितम् ४२

ननुतेषामप्यनुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राह नेति यद्यपित्वमेवंमन्यसे तथापिमृषाकेवलिनाज्ञानंवि
नाअनुभूयप्रत्युपदेशेनत्वयाअसंयमतिचालनेकृतेपिपुंसोविरागोनेवस्यात् नचविरागंविनाउप
शमःनचतेनविनास्नेहपाशनिकृंतनमित्यर्थः ४० इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयेति
ननुभूयविषयाणांतीक्ष्णतांदुःखहेतुत्वंनजानाति तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात् ४१ यत
स्त्वयाऽस्माकमप्रियमेवकृतं तथापिवयंनक्रुध्यामहइत्याह यदिति कर्मसंधानांकर्ममर्यादानांक
र्मसंधानामितिपाठेविप्रियंकर्त्तुमजानतामित्यर्थः दुःसहंयत्त्वंकृतवानसि तन्मर्षितंसोढम् ४२

22

श्री · भा · ष · टी · २२

तथापितवाभद्रंभविष्यतीत्याह तंतुकृंतनसंतानच्छेदक यद्यस्मात् अभद्रंपुत्राणांस्थानभ्रंशरूपदेस्या
तेभवेदितिमूढदुःखलेनशापः ४१ वादंतस्येतिस्वीकृतवान् ईश्वरोपिप्रतिशप्तुंसमर्थोपितितिक्षतेन
सहेतेतिपतत्एतावानेव ४२ इतिश्रीषष्ठेपंचमः ५ षष्ठेदक्षात्मजाकन्याषष्ट्याप्रकीर्तिताः तत्र

तंतुकृंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदं ४१ श्रीशुक उवाच
प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसाधुसंमतः एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयं ४२
इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेपंचमोध्यायः ५ श्रीशुक उवाच ततःप्राचेतसोसिक्न्यामनुनीतः
स्वयंभुवा षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः १ दशधर्मायकायेंदोर्द्विषट्
त्रिणवदत्तवान् भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूषां
त्वंसापत्यानांचमेशृणु यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोकाआपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाक
कुद्यामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतान्शृणु ४ भानु
स्तुदेवऋषभइंद्रसेनस्ततोनृप विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ५ क
कुभःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः भुवोदुर्गाणिजामेयःस्वर्गोनंदिस्ततोभवे

त्वंशायुतोजातोविश्वरूपोदितेःसुतान् नारदात्पुत्राणांनाशमाशंकतोदुहितॄर्जनयामास
कायकश्यपायद्विषट्द्विगुणाःषट्द्वादशयामुनाः त्रयोदशेत्यर्थः इंदोःसोमायत्रिणवसप्तविं
शतिर्नक्षत्रनामानीःभ्राश्रायकश्यपायैवअपरावशिष्टाश्चतस्रः २ सापत्यानामपत्यसहिता
नांसमेमनःशृणु प्रसूतिःप्रसवैःपुत्रपौत्रादिभिः ४ ततोदेवऋषभात ५ यतःकीकटात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

22-A

तत्सुतः साध्यानोसुतः ५ वसोर्वसवस्तमुपलक्ष्याष्टौ तेन निर्देशः सेमनः ८ अभिमतिर्नामपत्नीतस्याहर्षाद
यः पुत्राः ११ सहस्यश्चायुस्य पुरोजवाश्च पुत्राः पुत्रः पुराणि १३ स्कंदस्य कृत्तिकासुतोग्नेः पुत्राः ष।

विश्वेदेवास्तु विश्वायाः प्रजां तान्प्रचक्षते साध्यागणान्सर्वप्ययाः सुयोसिद्धिस्तत
सुतः ७ मरुत्वान्मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो बभूवतुः जयन्तो वासुदेवाश्च उपेन्द्र इति ये विदुः ८
मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाः प्रजज्ञिरे ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजं ९
संकल्पायास्तु संकल्पः कामः संकल्पजः सुतः वसवोष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि
मे शृणु द्रोणः प्राणो ध्रुवोर्कोग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः द्रोणस्याभिमतेः पत्न्यां हर्ष
शोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सहस्यायुः पुरोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणी
सुतं विविधाः पुरः १२ अर्कस्य वासना भार्याः पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः अग्नेर्भार्या च
सौधीरा पुत्राश्च विणकादयः १३ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः दोषस्य
शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला १४ वसोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः ततो
मनश्चाक्षुषोभूद्विश्वे साध्याः मनोः सुताः १५ विभावसोरभूत्पुत्रो व्युष्टरोचिष्मातपः

गमातुरश्चेति अंग्रिभरितिचप्रसिद्धः ततः संधान १४ प्रकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणः
चाक्षुषो मनुरासीत् १५ उषाभार्या प्रथमा रात्र्यपान पंचयामो दिवसो जातः अत एव रात्रिस्त्रिया
मा प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसस्यावयवत्वात् १६ ॥ राम ॥ राम ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा पु टी २३

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह सरूपेति १७ महानित्येवं एकादश रुद्राः रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयः अ-
न्ये स्वस्मात् जाताः १८ अङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधा नाम प-
त्नी पितॄन् पुत्रत्वेऽकरोत् अथ सती चाथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं १९ कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः १७
अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोराः प्रेतविनायकाः १८
प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितॄनथ अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत्सती १९ कृशा-
श्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुं २० ता-
र्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति पतङ्ग्यसूत पतगान्यामिनी शलभानथ २१
सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनं सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः २२ कृत्ति-
कादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः २३
पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शंकरा-
णि च अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् २४ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरि-
ष्टा सुरसा इला मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः २५ ॥ ॥

तयोर्वंशमाह कृशाश्व इति २० सुपर्णा विनता अनूरुं अरुणं २२ रोहिण्यामेव प्रेमातिशये-
नान्यासामनुपगमनात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् तास्वन-
पत्योऽभवत् तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि कथंभूताः क्षये कृष्णपक्षे दिताः खं-

२३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

23A

अत्येतेनसमस्तमनवाद्यथापथ्यंभुक्त्वमेलतासंवेशनान्हृ तिमेरित्यादिना २० सारस्ताःस्वरसायाःपुत्राः २१ प्रा
धानिकान्व्याख्यान अष्टादशभ्यः शृणु २० वैश्वानरोदनोःपुत्रःस्वसुताः २१ कःप्रजापतिःकश्यपउप
तिमेर्यादोगणाआसनश्वापदाःसरमासुताः सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफान्नृ
प २६ ताम्रायाःश्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्म
जाः २७ इलायाभूरुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः अरिष्टायास्तुगंधर्वाःकाष्ठायाद्वि
शफेतराः २८ सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकान्शृणु द्विमूर्धाशंबरोरिष्टोहयग्री
वोविभावसुः २९ अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोरुणः पुलोमावृषपर्वा
चएकचक्रोनुतापनः ३० धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः स्वर्भानोःसुप्र
भांकन्यामुवाहनमुचिःकिल वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली वैश्वान
रसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः उपदानवीहयशिराःपुलोमाकालिकातथा ३२
उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरांनृप पुलोमांकालिकांचद्वेवैश्वानरसुतेतु
कः ३३ उपयेमेथभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः पुलोमाःकालकेयाश्चदानवायु
द्धशालिनः तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता ३४ जघानस्वर्गतोराजन्नए
कइंद्रप्रियंकरः विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत् राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्र
हत्वंयउपागताः ३५ अथातःश्रूयतांवंशोयोदितेरनुपूर्वशः यत्रनारायणोदेवःस्वा
येमेदानवीपरिणयनेहेतुः ब्रह्मणाचोदितइति ३३ तयोःषष्टिसहस्राणिनिवातकवचाः
पुत्रानाताःस्वर्गतःसन् तेपितामहार्जुनोजघान ३४ राहुज्येष्ठायेषाम ३५ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

24

श्री० पूस्वतत्पुत्रमवयत् प्रविवर्तमाना ३९ ततः विवस्वतः ४० चर्षणयः कृताकृतज्ञानवेत्तः पश्चान्निक
भाग० मेतेननिर्द्वंदाश्रुतेः अत्रेयेषुआत्मानमेधानविशेषेणमानवीजातिश्चोपकल्पिता तयाचक्रतिः
टी० पुरुषत्वेचावस्थिरामाप्नोति ४१ कृपितेहरमितिशेषः विवृतद्विजः प्रकटितदंतःसन् ४२ यद्यदा।
२४ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः ३८ ।
विवस्वतः श्राद्धदेवंसंज्ञासूयतवैमनुं मिथुनंचमहाभागायमंदेवयमींतथा ३९ ।
सैवभूत्वाथवडवानासत्यौसुषुवेभुवि छायाशनैश्चरंलेभेसावर्णिंचमनुंततः क
न्यांचतपतींयावव्रेसंवरणंपतिं ४० अर्यम्णोमातृका पत्नीतयोश्चर्षणयःसुताः
यत्रवैमानुषीजातिर्ब्रह्मणाचोपकल्पिता ४१ पूषानपत्यःपिष्टादोभग्नदंतोऽभव
त्पुरा योसौदक्षायकुपितंजहासविवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्दैत्यात्मजाभार्यारचनाना
मकन्यका संनिवेशस्तयोर्जज्ञेविश्वरूपश्चवीर्यवान् ४३ तंवव्रिरेसुरगणादौहित्रं
द्विषतामपि विमतेनपरित्यक्तागुरुणांगिरसेनयत् ४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधे
षष्ठोध्यायः ६ राजोवाच कस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः एतदाचक्ष्व
भगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ १ ॥

विमतेनअवस्तातेनबृहस्पतिनापरित्यक्ताः तदाद्विष
तोशत्रूणांभागिनेयमविरूपयोरोहित्येवृतवंतः ४५ इतिश्रीभागवतेषष्ठेषष्ठः ६ सप्तमेवि
श्वरूपोसोपौरोहित्येवृतःसुरैःगुरुणासंपरित्यक्तैःपौरोहित्यमथाकरोत् कस्यहेतोःकस्माद्धे
तोःआत्मनःशिष्याःसुरापरित्यक्ताः अक्रममपराधम् १ ॥ राम ॥

सदोपदासंप्राप्तंवाचस्पतिंनाभ्यनंदत् नतादृतवान् तदासखोंगिरसः ततोनिर्गत्यतूष्णींस्वगृहंययौ।
पृथ्वीवृत्तपद्यानामन्वयः अनादरहेतुमदंदर्शयितुंतद्विशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितःस
न्मार्गोयेनसः २ परिश्रितःपरिवृतः ४ आस्थानेसभायांतस्मिन्नध्यासनेसिंहासनेतदाश्रितः ५ दि
शुकउवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृ
प १ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादि
भिः २ विद्याधराप्सरोभिश्चकिंनरैःपतगोरगैः निषेव्यमाणोमघवान्स्तूयमानश्च =
भारत ३ उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडल =
चारुणा ४ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानःपौलोम्यासहार्धास
नयाभृशं ५ सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह नाभ्यनंदतसंप्राप्तंप्रत्युत्थानास
नादिभिः ६ वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतं नोच्चचालासनादिंद्रःपश्यन्नपिस
भागतं ७ ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसःप्रभुः आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वान्श्री
मदविक्रियां ८ तर्ह्येवप्रतिबुद्ध्येंद्रोगुरुहेलनमात्मनः गर्हयामाससदसिस्वयमा
त्मानमात्मना ९ अहोबतमयासाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसद

पारमेष्ठ्यमहाराजचिह्नैःआसनस्यार्धेस्थितयापौलोम्यासहविराजमानःसन् उत्थानादिनाना
भ्यनंदत् ६ नचोच्चचालआसनएवस्थितोपिकिंचिच्चलितवान् ८ श्रीमदेनयाविक्रिया।
तांविद्वान्जानन् ८ प्रतिबुध्यअनुस्मृत्य ९ ममकृतंकर्मअहोअसाधुयस्मात् दभ्रबुद्धि
नाअल्पमतिनामयाकात्कृतः तिरस्कृतः १० ॥ राम ॥

रा

25

श्री भा ष टी २५

विबुधानांसात्विकानांदेवानामीश्वरोप्यहं ११ ननुसिंहासनस्थोराजानाभ्युत्थानेनकुर्यादितिहृदा
वदंति यद्यनिद्रास्थापिधिषणंआसनं १२ कुपथोदेशिनांतउपदेशानांतिकुपथदेष्टारः तेषांवचःअ
श्ममयः प्लवायथानयथामज्जनंतथावमनुमज्जंतितद्वत १४ अगाधागंभीराधिषणायस्यतं निश
कोगृध्येत्पंडितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि यथाहमासुरंभावंनीतोद्यविबुधेश्वरः १२ ये
पारमेष्ठ्यंधिषणमधितिष्ठन्नकिंचन प्रत्युत्तिष्ठेदितिब्रूयुर्धर्मंतेनपरंविदुः १३ तेषांकुप
थदेष्टॄणांपततांतमसिह्यधः येश्रद्दध्युर्वचस्तेवैमज्जंत्यश्मप्लवाइव १४ अथाहम
मराचार्यमगाधधिषणंद्विजं प्रसादयिष्येनिशठःशीर्ष्णातच्चरणंस्पृशन १५ एवं
चिंतयतस्तस्यमघोनोभगवान्गृहात बृहस्पतिर्गतोदृष्टांगतिमध्यात्ममायया १६
गुरोर्नाधिगतःसंज्ञांपरीक्षन्भगवान्स्वराट् ध्यायन्धियासुरैर्युक्तःशर्मनालभता
त्मनः १७ तच्छ्रुत्वैवासुराःसर्वआश्रित्यौशनसंमतं देवान्प्रत्युद्यमंचक्रुर्दुर्मदाआतता
यिनः १८ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहेंद्रान
तकंधराः १९ तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्यभगवानात्मभूरजः कृपयापरयादेवउवाचपरिसां
त्वयन २० ब्रह्मोवाच अहोबतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रंवःकृतंमहत ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंदांतमैश्वर्या

ढःशठाद्रोहहीनःसन १२ अध्यात्ममायया १६ गुरोःसंज्ञांज्ञानोपायंपरीक्षमाणोपिनाधिगतः
अश्मप्लवाःसन १० आततायिनउद्यतास्त्राः १८ निर्भिन्नान्यंगानिशिरांसिउरवोबाहवश्चयेषां २० वो
युष्माकेंद्रेणकारणेनमहद्दुःखमभद्रंजातमाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनंदतनाभिवंदितवंतः २१ ॥ राम २५

25A

परेभ्यःशत्रुभ्योवःपराभवइतियत् अयंतस्याग्रनयस्यान्यायस्यसेवेधीफलरूपमासीत् उक्तंचब्रह्म
णाकलमपुत्रभक्तविसिामहात्मनः आयांतेवीरसनोनिष्टत्सडःवियरिभ्यतेरलिहयमेवैवैरिणा।
हेतोरेयेषांतेभ्यः २२ गुरुतिरस्कारमतोगवैवापचयापचयकारणमित्यतुरहृष्टांतेनाह सवचन
नितिद्विषतःशत्रून् काव्यमार्गवेगुरुत्मेवाराध्यासेआपविताज उपचितत्वमेवास्याष्टदीरन्नरहस्मा
तस्याग्रमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः प्रक्षीणेभ्यःसर्वेभ्यःसमृद्धानोचयन्त्सराः २२
भवंतंद्विषतःपश्यप्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् संप्रत्युपचितान्भूयःकाव्यमाराध्यभक्तितः २३
आष्टदीर्घग्निलयत्रमममापिस्मरगुरुदेवताः त्रिविष्टपेकिंगणंयत्समोत्र्चमेत्राभ्सगणामनुपिति
तार्याः नविप्रणाविदेगवीश्वराणांभवेत्सभद्राणीनेश्वराणां २४ नतिश्वरूपेभजता २५
पवित्रेतपवित्रेत्वाष्ट्रमथात्मवेते सभाजितोथानसविधास्यतेवोयदिच्छसिमध्यमता।
स्वकर्म २६ शुकः तएवमुदितोराजन्नब्रह्मणाविगतज्वराः अर्चयित्वाष्ट्रमपत्रन्यपुरि
वृत्तमेष्टमब्रुवन् २७ देवाऊचुः वयंतेनिश्चयःप्राप्ताःआश्रमंभद्रमस्तुते कामःसंपाद्यतेना।
तानांपितृणांसमयोवित्तः २८ पुत्राणांहियरोधर्मःपितृशुश्रूषणंसतां अपिपुत्रवतो
ब्रह्मन्किमुतब्रह्मचारिणः २९ आचार्योब्रह्मणोमूर्तिःपितामूर्तिःप्रजापतेः भ्राताम
रुत्वतेमूर्तिर्मातासाक्षात्क्षितेस्तनुः ३० दयायाभगिनीमूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिःस्वयं अ
ग्नेः ३१ यमोव्यामेत्र्येयथा पत्निपितितनार्थाः शिष्यायतःविप्रागोविदोगावश्वस्वराः मनुयाह।
कायेषांतेषामेवअभद्राणिनभवंति अन्येषांतुभवंति ३२ तत्रस्मात् अथश्रेनन्तरमेवभजन्तस्य
स्वकर्मअप्रमपत्तयाने ३३ अदितिउक्ता ३४ अतिथीनांपितृणांचप्रशंसार्थमाह आचार्य।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

26

श्री॰
भाग॰
टी॰
२८

सदेशमाह । श्रुणीमहे इति ३२ तत्प्राध्यायतेकनिष्टस्यममाभिवंदनंकरिष्यथ नच्चगर्हितंतत्राह ।
नेति यथेष्टपुष्प्रेयाजननिमित्तेपविष्टानामभिवादनंनतनिंदेति किंच छंदोभ्यः मंत्रेभ्योन्यत्रव
यान्यष्टस्यकारणंनतन्मंत्रेषु अतोस्मभ्यं मंत्राद्दानेननतमवन्यष्टाभविष्यसि यद्वाछंदोभ्योन
पत्रवेदानविद्यापवयएवम्यष्टस्यकारणंनभवति किंतुवेदाएवकारणंतत्साम्येनवयः वेद
ज्ञत्वाचनतमेन्यष्टस्यर्थः ३३ निदिनमपीदंपुष्पयाज्ञाभंगभयेनकरिष्यामीत्याह सार्द्धेन वि

श्व ॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायंब्रह्मिष्टंब्राह्मणंगुरुं यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तवतेजसा ॥ ३३ ॥
न गर्ह्यंति ह्यर्थेषु यविष्ठांघ्र्यभिवादनं छंदोभ्योन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठ्यस्य कार
णं ॥ ३३ ॥ ऋषिरुवाच अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः स विश्वरूपस्तानाह
प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥ विश्वरूप उवाच विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्य
यं कथं तु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितं प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वा
र्थ उच्यते ॥ ३५ ॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोंछनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः कथं
विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥ तथापि न प्रतिब्रूया
गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥ शुक उवाच ते

[illegible] २५ ॥

भ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महा

र्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययं ब्रह्मसिद्धस्य ब्रह्मवर्च
सस्य व्ययकरं अतस्तत्तु च मादृशा मा नेहतो साह कथं नु विनितेषां शिष्याणाहं स एव श्रुत्याख्या
नोभावएवहिशिष्यस्यार्थ उच्यते ३५ ननुपौरोहित्येधनपत्नलाभादुर्मेः सिद्ध्यंत अन्यथानिर्द्ध
नस्यकुतोधर्मः अतएवतेनलोकाराध्यतेतत्राह अकिंचनानां शिलोंछनेहि धनं हेचेश्वरास्त

पेत्तितकणिशोपादानंशिले हृदादौपतितश्रीसादेकपादानमुंछनं स्ह
स्सन्यहाश्रमतेनैःवर्तितासत्क्रियायेन ३६ कियदेतत्प्रार्थितमल्पमे
वअभ्यधिकमपिकरिष्यामीत्याह भवतामिति ३७ समापितंपरमो
मेन ३८

26-A

वेलव्याश्रीनारायणकवचात्मिकया ३९ अस्त्रैवमृ:दैत्यसेनाः ४० इति श्रीभावार्थे षष्ठे सप्तमः ७ अष्ट
मे विष्णुरूपस्य वर्म नारायणात्मकं इंद्राय प्राह येनेंद्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् त्रैलोक्याः सर्वा यत्नेन श्रियं
मंत्राभ्यां महाराज द्वादशाक्षराभ्यां कृतः सांगपुरश्चरणो येन नारायणमयं परं वर्म संनह्य

स्वां द्विषां श्रियं गुप्तामौशनसापि विद्यया आच्छिद्यादान्महेंद्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ३९
यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः तां प्राह स महेंद्राय विश्वरूप उदारधीः ४० इति
श्रीभागवते षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ राजोवाच यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसै
निकान् क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियं १ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म ना
रायणात्मकं यथाततायिनः शत्रून्येन गुप्तोऽजयन्मृधे २ विश्वरूप उवाच धौतांघ्रि
पाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः नाराय
णपरं वर्म संनह्येद्भय आगते दैवभूतात्मकर्मभ्यो नारायणमयः पुमान् ४ पादयोर्जा
नुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनि विन्यसेत् ५ ओं नमो
नारायणायेति विपर्ययमथापि वा करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ६ प्र
णवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु न्यसेद्धृदय ओंकारं विकारमनु मूर्द्धनि ७ ॥

तं भीयात् ४ तत्राष्टाक्षरेण पादादायष्टांगेषु न्यासमाह पादयोरिति सार्द्धेन प्रणवसंपुटितमों
कारादेकैकमक्षरं विन्यसेत् ५ विपर्ययं पक्षांतरं मूर्द्धादिपादांतं वा विन्यसेत् उत्पत्तिन्या
संसंहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ६ द्वादशाक्षरन्यासमाह प्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटि
तमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोः

27

श्री ना. ष. ८

मेत्रानस्यामस्मात् न्यसेदिति षकारणकंस्योर्विश्लेषणाडुत्तरांगिहृदयादिषु न्यसेत ८ मकारमस्त्रा
मुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकारमस्त्रयः अस्त्राय फडित्येवं दिग्बंधं विनिर्दिशेत ९ ध्यायेमां स्वरूपमात्माने
ध्यायेत षट्शक्तिभिः ऐश्वर्यादिभिर्भगशाह्वयाभिः विद्याचतेजस्तपश्च मन्नित्यस्यतेश्मेवस्य
माणोश्रीनारायणकवचाख्यषड्गुणाः अणिमाद्यष्टस्वयंयुक्तः १० पादसोगणाएववरुणस्यया
शालस्मात ११ अष्टवीवनेत्राजिमुखेसंग्रामोपत्र हस्त्राद्यदियोतेषु संकटस्थानेषु १२ अत्रसोप्रमि
षकारंवस्तुवामेणकारंशिलयादिशेत वकारंनेत्रयोर्युञ्ज्यात नकारंसर्वसंधिषु १
मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः सविसर्गंफडंतेनसर्वदिक्षुविनिर्दिशेत ४ ॐ
विष्णवेनमइति १ आत्मानंपरमंध्यायेत ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतं विद्यातेजस्तपोमूर्ति
मिमंमंत्रमुदाहरेत ११ ॐहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे दरारि
चर्मासिगदेषुचापपाशान्दधानोष्टगुणोष्टबाहुः १२ जलेषुमांरक्षतुमत्स्यमूर्तिर्या
दोगणेभ्योवरुणस्यपाशात स्थलेषुमायावटुवामनोव्यात्रिविक्रमः खेवतुविश्व
रूपः १ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुः पायान्नृसिंहोसुरयूथपारिः विमुंचतोयस्यमहा
ट्टहासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १२ रक्षत्वसौमाध्वनियज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवरा
हः रामोद्रिकूटेष्वथविप्रवासेसलक्ष्मणोव्याद्भरताग्रजोस्मान १३ मामुग्रधर्मा
दखिलात्प्रमादान्नारायणःपातुनरश्चहासात दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्गु
णेशःकपिलःकर्मबंधात १४ सनत्कुमारोवतुकामदेवाद्धयशीर्षामांपथिदेवहेलनात
देवर्षिवर्यःपुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशेषात १५ धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्या
द्द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा यज्ञश्चलोकादवताज्जनांताद्बलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः
...

27A

लोकान्तनापवादापनः ननु निमित्तो यान्तु उपचारात् तस्मात्कुलभद्रः प्रवर्त्तानन्दतोनादित्यपादेकृतोनानाका
लाः इतेनु क्रोधवशान्मयायोगात्मद्दोहीदः शेषः १९ कालमलमृतानकले कल्किः धर्मावनायधर्मारह
णायः अमहाजन्कृताः अवतारोयेन १७ दिनस्य षड्भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेश्च प्रदोषादि
मेजषु रक्षार्थं न मां केशवादिविभिः श्रीभगवान्भगवानभिव्याप्य १८ त्रियामा तस्या हि त्रिविभूतिः।
श्रीमाधवः दोषाप्रदोषे अर्द्धरात्रे अर्द्धरात्रि पर्यन्ते काले निशीथे च एक एव पद्मनाभोऽवतु १९ अपर
पत्नैतरेभगवान्मा तपश्यात हृदाद्भ्यादृष भोनिर्जितान्मा यत्नश्च लोकादवतात्तु नोनातेव।
लोगाणाम क्रोधवशादहीदः १६ द्वपापनोभगवानपत्रोयाद् द्वन्द्वपापोऽण्णात्प्रमादात
कल्किः कलेकालमलाद्यपान धर्मावनायोरुकृतावतारः १७ मां केशवो गदया प्रातरे।
आदेविदस्माभगवतानवेणुः नारायणः प्राकृदात शार्ङ्गि मध्ये दिने विष्णुरदेइषपाणिः
देवापराह्णमधुहाउग्रधन्वा सायं त्रिधामा वतमाधवो मां दोषे हृषीकेश उताद्धरात्रे निशी
थ एको वतु पद्मनाभः १९ श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः दामोदरोऽव्या
दनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्तिः २० चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत्समं।
ताद्भगवत्प्रयुक्तं दन्दग्धि दन्दग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः २१ गदेशानि।
रात्रेईशः श्रीवत्सधामा वतु प्रत्यूषः ईशः श्रीजनार्दनः श्रीदामोदरः प्रभाते श्रीविश्वेश्वरः नुसंध्ये
युगान्तानलवन्निग्मातीव्रानेमिर्यस्य तच्चक्रं भगवतां प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं दन्दग्ध्यतिशयेन द
हतु तस्याधेयभावएव न ततः स्यात्याथ लीयमित्यर्थः यद्वा दंदग्धीति लोटमध्यमपुरुषः अच्युतमेव
मतेचक्रमिति सर्वमनज्ञा संबोध्य प्रार्थ्यते अतिशयेन दहतिकक्षं तृणं कक्षः २१ अशनिवत्स्पर्शो
येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्याः संबोधनं हे गदे तव मजितस्य प्रियासि ग्रहस्य रक्षतस्य दासः अतस्त्वं मा दीनिषे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा० ष० टी० २८

हेदैरंदर्याव न न्यनेयातुधानादीनि द्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्मराक्षसाः येन्ये च घोरदृष्टयस्तान् २२ तिग्मा।
धारासम्भिन्नगम पारग्रसिवरावज्रश्रेष्ठ ने मम अरिसैन्यं छिंधि छिंधि शातचंद्राकाराणि मंडलानि य
स्मिन्नद्दृश्यन्ते हे चर्मन् प्रद्योतोऽग्रवक्त्रो द्विषो च तेषां चक्षूंषि छादय यथा पापचक्षुषां चोग्रदृष्टीनां चक्षूंषि ह
रतपेभ्यामभयं प्रेहोभ्यः पापेभ्यः २४ श्रेयः प्रतीपकाः ईहव्याघातकाः २५ स्तोत्राणि बृहद्रथंतरा
दीनि सामानि तैः स्तोभ्यते स्तूयत इति स्तोत्रस्तोभः छंदोमयो वेदमूर्तिः स्वपार्षदविष्वक्सेनस्य नामानि त्यादि
वं त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेंद्र विद्रावय कृष्णपूरितो भी
मस्वनोऽरेर्हृदयानि कंपयन् २३ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिंधि छिंधि
चक्षूंषि चर्मन् शतचंद्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषां २४ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्केतु
भ्यो नृभ्य एव वा सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंऽहोभ्य एव वा २५ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरू
पास्त्रकीर्तनात् प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः २६ गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छंदो
मयः प्रभुः रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः २७ सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधा
नि नः बुद्धींद्रियमनःप्राणान् पांतु पार्षदभूषणाः २८ यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च
यत् सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः २९ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्व
यं भूषणायुधलिंगाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ३० तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः
क्तेः एकपद्यपाठे स्तोभः गीतिः श्रकाराणि स्तोत्रं स्तोममित्यादि सामगाथारथंतरादिकस्तोभः
नामानि रूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नोऽस्मान् पार्षदमुख्या भूषणानि पांतु २९
सद्रूपं सच्च मनसोऽनृतं यत्तत्सर्वं भगवान् ३१ ऐकात्म्यानुभावानां भूषणादीनां विकल्पाभेदः तद्रहि
तोपि ३० सत्यमानं न सत्यं तेन प्रमाणेन ३१ पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते विदिक्ष्विति येन स्व

28A

दंशितः कवचितः ३३ सोऽपि साध्वसात् भयात् विमुच्यते ३४ तस्य न भयं न भवेदेव ३५ एतद्विद्याप्रभा
वमितिहासेनाह इमामिति सार्धैस्त्रिभिः मरुधन्वनि निरुदके देशे अनेन विद्यायाः देवतार्थरूपेण ता
नेऽदर्शिते ३६ यत्र द्विजस्य तस्य देहस्थानः तस्योपरि ३७ सद्यस्तत्क्षणमेव गगनात् न्यपतत् पादौ नेर

मघवन्निदमाख्यातं वर्मनारायणात्मकं विजेष्यसेंजसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ३३ एत
द्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ३४ न कुत
श्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ३५ इमां
विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि ३६ तस्यो
परि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३७ गगनान्न्यप
तत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ३८ प्रा
स्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ३९ शुक उवाच य इदं शृणुयात्काले यो धारयति
चादृतः तं नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ४० एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्र
तुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४१ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे अष्टमोऽध्यायः
शुक उवाच तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम

स्त्रीगणाभिः सह वालखिल्योपदेशात् स्वास्थीनि प्राप्य प्राच्यां विस्मितः स्वस्य धाम गंधर्वलोकं जगा
म ३९ अधिगतः प्राप्तः सन् ४१ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे अष्टमः ८ नवमे विश्वरूपस्य हननं शक्रेण ।
कोपतः त्वष्टाचान्यादिनिहननेऽभीतेर्देवैः स्तुतिः सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथं अन्नम
त्तीत्यन्नादं स च विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीदिति श्रुतिरनुसंधेया १ ॥ राम ॥

श्री भा॰ टी॰ ६

तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसीति द्वाभ्यां प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा प्रवितनये देवेभ्यो हविर्यद्देवेभ्यो
हविर्भागं इत्यादयः यद्यपि यदस्मिन्नुच्चैरवदत् अत्र हेतुः यस्य पितरो देवाः स । असुरेभ्यस्तु परोक्षंतु
भागं दत्तोत देवा ह्यजमानो सावसुरान्प्रतिभागमवहत ३ तौवा एष तस्मथः तथापि जग्राह ४
सेवन्मत्सरतथैव स्थिता सेवत्सरान्ते भूतत्को पाभीतः सततमतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहा
राय महेश्वरोऽस्य मत्यादिभ्यस्तद्द्वंद्वे विभज्य ददौ ६ तरीयं च तत्रथभागं त्वात गते स्फुटः पूर्णे तेन वै
तायदित्वात प्रागेव तच्च भविष्यतीति हिं गृहिष्यामीत्येवं भाषावर्षे तेन जग्राह इत्यर्थः ७ इरिणम्
सेव वहिष्ठि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमन्त्रके अवदद्यस्य पितरो देवाः स प्रश्रयेनेद २ सप्तवहि
इरो भागं परो तस्मसत्रात्याति यजमानो बृहद्भागमात्स्वे हवणानुगः ३ तदेव हे तत्रेतस्य पमा
लोकं स्वे प्रथरः प्राप्त ततत्सा भीतः तच्छीर्षाण्यपाच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसी
त्कपिञ्जलः कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यस्तु तित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यद
पीश्वरः सेवत्सरान्ते तदघं भूतानां सविशुद्धये ६ भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः
भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ७ ईर्मं ब्रह्महत्या यारूपं भूमो प्रदृश्यते तुर्यं छेदवि
रोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ८ शश्वत्काम वरेणांहः
एवं ग्रन्तय देवा एवं प्रत्ययो नाधिष्ठितानि विषाप्यते ९ छेदं चेत्पुनर्विरोहः परोहो भवति तेन वरेण निर्यास
रूपेण ब्रह्महत्या चाहृष्टत्वात् निर्यासो न भक्ष्यः ८ शश्वत्कामवरेणयावत्स्वेगर्भाव्याघातेनैव सं
भोगवरेण च ततएव रजोदर्शनेन तस्मिगादिनवासं ९ द्रव्यभूयो वरेण यस्मिन्द्रव्यस्तेनदावायामि
प्राभवस्तु तस्य भूयसमा पिकोस्यादिति वरेण यद्वा सस्य वनिर्झरो हमादितानापस्तु वरेण इव्या
भयात्तिपाठं पक्षमे वार्थः यद्वा इत्स्य भयत्ता सोमिद्धिक इव तेन तेन वरेण अस्य विभागस्य विस्तरः ।

इंद्रस्य इंद्रेण शत्रुर्वेत्युत्पत्त्यैनतदा इंद्रः शत्रुर्विवर्द्धस्वेति अत्र चेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहिः पक्षे
न्याः शब्दप्रमितिस्तेन बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इंद्र एव तस्य शत्रुरभूत् तदुक्तं श्रुत्यापद्धतीत्वाद् इंद्रशत्रु
र्वर्द्धतेति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवदिति यथा च शिक्षायामेवाहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो
न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति ॥ अत्राहार्यपंचवक्ता
दतिकाण्डः ॥२॥ तदीत्थं विवृत्ता लोकाद्दशदिशो विवृद्ध इति पंचमेनान्वयः कथंभूतेन विषकलने
हतपुत्रा ततस्त्वष्ट्रा वह्नावेवाऽयं यशाऽत्रैव इंद्रशत्रो विवर्द्धस्व माचिरं जहि विद्विषं ॥१॥ अथा
न्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः कृतांत इव लोकानां युगांतसमये यथा ॥२॥ विष्व
ग्विवर्द्धमानेन मिषुमात्रं दिने दिने दग्धशैलप्रतीकाशः संध्याभ्रानीकवर्चसः ॥३॥ तप्त
ताम्रशिखाश्मश्रुर्मध्याह्नार्कोग्रलोचनः ॥४॥ देदीप्यमाने त्रिशिखे शूलमारोप्य रोदसी
नृत्यन्नुन्नदयन् चालयंश्च पदा महीं ॥५॥ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलं लि
हता जिह्वयाऽर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयं ॥६॥ महता रौद्रदंष्ट्रेण जृंभमाणं मुहुर्मुहुः वित्र
स्तादुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥७॥ येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्तिना स वै
वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥८॥ तं निहंतुमभिप्रेत्य सगणा विबुधर्षभाः सैंसैंदि
ततः इषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानेन दग्धशैलप्रतीकाशः कृष्णवर्णः संध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्तिर्य
स्य सः ॥३॥ तप्तताम्रवत् शिखा श्मश्रूणि च यस्य मध्याह्नार्कवदुग्रलोचने यस्य ॥४॥ रोदसीमारोप्य
वेत्यर्थः ॥५॥ दरीवद्गंभीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जृंभमाणमित्यन्वयः कथंभूतेन नभस्तलं पिबता ऋ
क्षाणि जिह्वया लिहता भुवनत्रयं ग्रसता ॥६॥ महता विस्तीर्णेन रौद्रदंष्ट्रेण उपलक्षित ॥७॥ वृत्रनामनिर्वे

30

श्री भा प टी ६

ग्रलेनेजोयेषांग्रन्येच मेननयोग्मिलं त्रिभुवनस्य तेनेनव्याप्रत्वात् क्षोभिगमनात्संभवात्तन्नैवस्थिता
नष्टश्रुतिरित्यर्थः महाभयेपरित्राणेअन्यतोनभवेदिति हरिमेवप्रपद्यन्ते सदाःशरणान्तराः १९ वा
य्वादीनि पंचमहाभूतानि तेदैवताः त्रयोलोकास्तेषामधिपतयः ब्रह्मादयश्रुतमार्वीचीनाव
यंचसर्वेयस्मिन्नन्तकायकालायाद्विजेनतःसंतोवलंहराम अस्माविषयस्माद्विभेतिततःपरमे
श्वरादेवनोस्माकं अप्राणशरणशरणमस्तु २१ ततएवतस्य वृपारणे हेतुमाहुः अविस्मितेनिर
हंकारेणनहेतुलभ्यन्येवाकृतःयोतेरागादिस्पृह्येनचकृतः सेनेवलाभेनपरिपूर्णकामेनत्वा
ततस्तेविस्मिताःसर्वेविस्मायमानेजमः यन्येचमादिपुरुषस्यपतस्थुःसमाहिताः २०
देवाऊचुः वाय्वग्न्यपतिपस्त्रिलोकाब्रह्माद्यायवयमद्विजेनतः हराम यस्मैव
लिमेनकोसोविभेतियस्मात्शरणंनतोनः २१ अविस्मितेनपरिपूर्णकामेस्वेनैवलाभे
नसमेप्रशान्तेविनोपसर्पस्यपरोहिवालिशःस्वलांगुलेनातितितर्तिसिंधुं २२ यस्या
हस्पृहणेनजगतीसनाववमत्तययावधर्मतनारुद्धेन सएवनस्ताद्भयातेद्धातातस्त्वात्ता
त्रितानस्वारिचरोपितन्ने २३ पुरास्वयंभूरपिसंयमाभस्युदीर्णवातोमिरवैःकराले
कृतःसमेरुपाधिपरीक्षेदपश्वंएवंभंतेपरमेश्वरंविवायपरंश्र्यः शरणार्थंसपमस्येतिसहिवालिशोस्त्वः
पलोसास्वलांगुलेनपुच्छेनसमुद्रमतितर्तिअतितनंमिच्छतीत्यर्थः यद्याातेनसमुद्रतरणंनभ
वतिनयथानिरीश्वरोश्र्यणेनप्रमसनार्णवतरणेनभवतीतिभावः २२ महाभयेसएवारिकरः
तिरहमिन्याद्वयस्मतिहाम्भायस्यमहाश्रृंगेजगतीहथ्यिवीवसनावेवधामनसम्यकृतोयथावत
रुद्धेसंक्रटेनतात्मसएववारिचरामेत्स्यमूर्तिःनोस्मानस्ततःनूनेत्रातारद्धियतिं २३ सयमोमसिघ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

30-A

किंत्वयंभगवानेवस्रष्टाःपालिताश्चबहुशःअतस्तमेवशरणंव्रजामेत्याहुः यएकइतित्रिभिः येनानेकशो
नाःसेमोविसृष्टास्तेनाम ननुस्वयमेवस्रष्टारःनास्मोयुष्माकमनुग्राहकोऽस्तितस्माद्दर्शनान्नत्राहुःअस्म
नेःपुनःपूर्वमेवानयोमितयाससमीहमानस्यापियस्यलिङ्गरूपंनपश्यामःतत्रहेतुःपृथगीशमा
त्मभिमानिनः देवादिषुउपेन्द्रपरशुराममत्स्यरामादितनुभिः कृतावतारःसनआत्मसात्कृत्वापाति
च २४ आत्मभूतेदैवतंकृतःविश्वंविश्वात्मकंतथापिविकारंवारयति अन्योविश्वात्मनोभेदेनपरंकार

यएकईशोनिजमाययानःससर्जयेनानुसृजामविश्वं वयंनयस्यापिपुरःसमीहतःपश्याम
लिङ्गंपृथगीशमानिनः २५ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषुनित्यएव कृ
तावतारस्तनुभिःस्वमाययाकृत्वात्मसात्पातियुगेयुगेच २६ तमेवदेवावयमात्मदैवतंप
रंप्रधानंपुरुषंविश्वमन्यं व्रजामसर्वेशरणंशरण्यंस्वानांसनोधास्यतिशंमहात्मा २७
श्रीशुकउवाच इतितेषांमहाराजसुराणामुपतिष्ठतां प्रतीच्यांदिश्यभूदाविःशंखचक्रग
दाधरः २८ आत्मतत्त्वेषोऽशोभिर्विनाश्रीवत्सकौस्तुभौ पर्युपासितमव्रिइणादेवरु
हेतलं २९ दृष्ट्वातमवनौसर्वईक्षणाह्लादविक्लवाः दंडवत्पतिताराजनशनैरुत्थायतुष्टु
वुः ३० देवाऊचुः नमस्तेयज्ञवीर्यायवयसेउतमेनमः नमस्तेह्यस्तचक्रायनमःसुपुरु

णे नतुप्रधानंपुरुषश्चविश्वस्यकारणंतत्राहुः प्रधानेपुरुषेचतदात्मकोऽपिसएवेत्यर्थः सएवनः
शंविधास्यति २७ प्रतीच्यांदिशिपश्चिमायांदिशिप्रथममाविरभूत पुनस्तुतेपुरोदृष्ट्वाईक्षणाह्लादेनविक्ल
ताःअवनौदंडवत्पतिताःसन्तःशनैरुत्थायपतस्तुष्टुवुरित्यन्वयः कंठभूतेश्रीवत्सकौस्तुभौविनासर्व
लैःषोडशाभिःपरितःसेविते उविरुद्दशारदेवरुहवदीतेषामयस्यते ३० यज्ञोवीर्यंस्वर्गादिफलंज

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा ष टी ३१

ननु समग्रगुणान्नीतेरूपंविहायगुणोपाधिकेषस्तवीयत्वादिकिमितिचापेतेनचाहुः यतस्तवगुणास्वरूपस्येश
तेत्रिपत्त्रिगुणात्मिकांनातिरूपणागतेनापरमंपदंनिर्गुणास्वरूपंतेनिसर्गस्यार्वाचीनः इदानींतनः
हेयानः वेदितेनाद्वैतिश्रुतेः केवलंतस्मैतेनमालम्बितात्तरागोपयानिनमीयेतेहरेर्गुणाः इतिपद्यस्त्वं
तस्तद्योगपेनहेतुः भक्त्युद्रेकेणबहुधासेवायेनानुरूपंप्रपद्यवयति भगवत्रिन्यादिनापरमसंगा
लम्बहायम्बुम्भिंन आत्मयोगेनाशुगतेनयः समाधिस्तुनैकाग्र्येतेनपरिभावितः स्वशीलितः परिस्फु
टोयः पारमहंस्यधर्मोभगवद्भजनेनेनउद्घाटितेनतमोरूपकपाटंयस्मिन्नतत्सिद्धाभूतेचित्तेअपाहृत

यनेगतोनानिरूपणमीशानः परमंपदंनार्वाचीनोविसर्गस्यधातर्वेदितुमर्हति ३२ ॐ नम
स्तेभगवन्नारायणवासुदेवादिपुरुषमहा[illegible]पुरुषमहानुभावपरमंगलपरमकल्याण
परमकारुणिककेवलजगदाधारलोकैकनाथसर्वेश्वरलक्ष्मीनाथपरमहंसपरिव्राजकैः
परमेणात्मयोगसमाधिनापरिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्म्मेणोद्घाटिततमःकपाट
द्वारेचित्तेऽपावृतआत्मलोकेस्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवोभवान् ३३ दुरवबोधइवत
वायंविहारयोगोयदशरणोऽशरीरइदमनवेक्षितास्मत्समवायआत्मनैवाविक्रियमाणेनस
गुणमगुणः सृजसिपासिहरसि ३४ अथतत्रभवान्किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गपतितः

प्रकटेआत्मलोकेप्रत्यग्रूपेस्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तंयन्निजसुखंतदनुभवरूपोभवान् ३३ ननुके
केवलानुभवरूपत्वेममसृष्ट्यादिकर्तृत्वेकोर्थस्तत्राहुः दुरवबोधइवतवायंविहारयोगः क्रीडायोगः यद्य
स्मात् अशरणोनिराश्रयः इदंविश्वमनवेक्षितोऽस्माकंसमवायोमेलनंसहाय्यंयेनसः ३४ दुर्ज्ञेयत्वो
त्तरमाहुः अथतत्रेति यथेहदेवदत्तोगृहादिनिर्माणेपरतन्त्रःस्वकृतंशुभाशुभयोःफलमुपादत्ते एवंभवा
न्वहास्वरूपाजीवरूपेणविसर्गपतितःसन्नुपादत्तेइति यद्वासमञ्जसमप्रपञ्चंतद्दर्शने विक्रियेयस्सम

राम ॥ ३६

31-A

नन्वेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वेन न कान्तत्वेऽपि दृष्टेन ज्ञानप्रकाशमाहुः नहीति विरुद्धमनन्त इति विरोधद्वयं भयेन विरु
द्धमित्यर्थः नन्वनेनानन्तदृष्टान्तेन तर्हि विकल्पा युज्यन्ते अत आह सर्वेषां तत्त्वादीनामाहुः भगवतीति अपरि
मितगुणगणत्वेऽस्मिन् ईश्वरे अनन्ते अर्वाग्भागस्य मतकां माहात्म्यं यस्य तस्मिन् विकल्प एवं वा
वेदान्ति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार्यः सम्भवति तत्र प्रमाणाभासाः तर्कग्रहकाः कृतर्कोऽर्वा
चीनानां वस्तुस्वरूपस्पर्शिनो विकल्पादयः स एव प्रशान्ते प्रवृत्तेः कलिलमाकुलं अतः कारणमा
त्मपयोधरस्य दुराग्रहस्य निवारणे स्वानवसरे अगोचरे अनन्तब्रह्मात्मके मतः तत्र युक्तिरुच्यतामित्याहुः उपर
तो मायामयः मेसारोगयस्मिन् तस्मिन् केवले आत्ममायामध्यनिधाय योऽन्तर्थः कृतवान् इति संभ।

नहि विरोधद्वयं भगवत्यपरिगणितगुणगणेश्वरे अनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविक
ल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां
विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय कोन्वर्थो दुर्घट इ
व भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ ३६ ॥ समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादि
धियां ॥ ३७ ॥ स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्व

वेत्तपारिकर्तृत्वादिवस्तुतो भेवन हि विरोधः स्यात् ननु तदस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति ॥ ३६ ॥
अनुग्रहविग्रहादिकं तत्तन्निभेदेन तन्मायया प्रतिस्फुरतीत्याहुः समविषमा च मतिर्येषां
तेषां मतमभिप्रायं सर्पादिविषयाणीयधीयथा रज्जुखण्डस्य तथा भवति यद्वा तमेवाविरोधं पुन
प्रमभिनिभेदेन दर्शयति समविषमेति ॥ ३७ ॥ तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः स एव हि
नानारूपेण प्रतीतः वस्तुस्वरूपसद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैः रूपलक्षितः ।
ननु तेनैव एवायमलक्षणेन सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वजीवानां तथामिलनात् तदात्म्यध्यासेन जीव

श्री भाग टी ३२

अतस्त्वदङ्घ्रिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः अथ हेति पर्यावर्त इत्यन्तेन यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः अथ ह वाव
अत एव हि हे मधुमथन परमभागवता एते त्वत्पदाम्भोजानुसेवां कथमु ह उह विसृजन्तीत्यन्वयः हि य-
स्मात्स्वार्थे पुरुषार्थे कुशलाः निपुणाः आत्मानमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्याः तत्र हेतुः
तव महिमैवामृतरसस्तस्य समुद्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्य-
न्दमानेनानिशेषेन सर्वतो निरंतरसुखेनेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते अत एव

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवर-
तसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति स-
र्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरनिर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पु-
नः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं सं-
सारपर्यावर्तः २१ त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव वि-
भूतयो दितिजदनुजादयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमि-
श्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दण्डं दण्डधर दधर्थ एवमेनमपि भगवन् जहि उत मा

भगवति त्वयि नितरां निर्वृतं च मनो येषां ते यस्मात्त्वत्सेवायां सक्ताः २२ प्रसक्तं विज्ञापयन्निति त्रिभुवने
त्यादिना यावत्समाप्तिः त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवश्च यस्य वा त्रयो वि-
क्रमा यस्य त्रीन् लोकान्नयतीति तथा त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्य एवं च नः सर्व एवाधा-
रः तेषामुपक्रमसमयः उद्यमकालो न भवतीति मत्वा हे दंडधर पशवेंद्रियथा दंडं दधर्थ धृतवानसि एवमेनं
त्वाहमपि जहि मत्समेहंतेपदीक्षमि ५ ॥ राम ॥ राम ॥ ३२

32A

प्रथमं तावत्तदीयानामस्माकं अनन्तानां पापानां शमयितुमर्हसि तावत्कानामित्यत्राह हे जगत्पितः हे पिता
महत्तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानवद्यहृदये निगडैः श्रृंखलापाशसलिलविवरणेन निजमन-
निष्प्रकटनेनेस्वीकृतानां केन प्रकारेणानुकंपयाऽनुरंजितेस्वानुरागे च तत्तद्विशदह विरंचिशिशिरे च स्मित
तन्महितेनावलोकनेन तथा नवकंपयेव विगलितामधुरामृतरसः प्रियवाक्सेवा न्तनकला
नपाव ॥ ४ ॥ किंचास्मदभिप्रायमप्यज्ञात्वा न एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याह अथ हे भग

अस्माकं तावत्कानां तव नतानां ततपितामह त्वच्चरणनलिनयुगलध्यानानवद्धहृदये
निगडानां स्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदह विरचिशिशिरस्मि-
तावलोकेन विगलितमधुरमुखरसामृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुं ॥ ४ ॥
अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोद-
स्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च
यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षि-
ण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वार्थविशेषो विज्ञाप

वेन तवास्माभिरिह कियानर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः यथा हिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंश
भूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशनं क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः
अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया वि
नोदो यस्य अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मप्रत्यगात्मरूपेणान्तर्यामीत्यर्थः च ब
हिः प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषान्नन्तलक्ष्यानुभवं कथं तेषामुपादानत्वेनोपलं
भकतया उपादानस्योपलंभकतया निवा अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां ब्रह्मादीनामपि साक्षिणः साक्षिणे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्प
यस्वेत्याह चरणमेव शरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधं वृजिनं संसारपरिश्रमं च तस्योपश
मकरीं उपसृतानां प्राप्तानां ४३ एवं भक्तरक्षकत्वोक्त्या कामशंका माभूदिति स्वकामं कथयति अथो
अनन्तरमेव ४४ प्रीत्युत्कर्षात्पुनः प्रणमति हंसायेत्यादिना हंसाय शुद्धाय दहरे हृदये आनिलयाय तेनमः शुद्धत्वे हेत
वः दहरनिलयाय दहरस्थाय प्रकाशान्तिके तत्राय निरीक्षकाय बुध्यादिसाक्षिणे कृष्णाय सदानन्दरूपाय
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति निरुक्तेः आनि

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविध
वृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ४३ अथो ईश जहि
त्वाष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयं ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ४४ हंसाय दह्रनिलयाय
निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय सत्संग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तावन्ते परीष्ट
गतये हरये नमस्ते ४५ शुक उवाच अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य
प्राह तानभिनन्दितः ४६ श्रीभगवानुवाच प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया आ
त्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ४७ किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः मय्येका

हरये हेतवः मृष्टं रुचिरं यशो यस्य निरुपक्रमाय अनादये आदिशून्याय सद्भिः संग्रहाय तस्मै तथा भवपान्थः भव
रूपपथि वर्तमानः तस्य जनस्यान्ते नाश्रमोऽश्रमस्य शरणं माज्ञामत्या संसारस्यान्ते परीष्टासर्वेनः पूजिताय
नमामि इति फलपलमि ४५ अभिनन्दितः सन्तोषितः ४६ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया
ज्ञानेन आत्मन ऐश्वर्यं संसारे तेन स्मृतिर्यया न हि विरोधश्च भयमित्यादिना कान्त्वे भोक्तृत्वादेश्चा
पि कर्तव्यः भक्तिश्च यया भवति ४७ अथ भगवन्नित्यादिना भक्तैः सर्वात्मकार्यं क्रियतमभिनन्दति किमि

331A

कर्मेनवज्रिप्रवृत्तिमार्गेनवज्रिहि । अपच्छंपयनरातिनदद्यातिभिषक्तमः मः सद्देषः ५ एवंतनकथने ।
नानोविन्यपोरहत्यनदभिप्रायमनुस्मरज्ञाहमवज्रिति विद्ययाव्रतेनतपसाचसोरहृष्टगात्रेशरीरेयाव
तयावधं ५। तत्रतदीयंविद्यातिपमाह सवाऽतिह्वाभ्यां एवंस्यत्रप्रसिद्धाकथानिशाम्यार्थवाणाद्
प्रवर्ण्यत्रस्यविद्ययोः दध्यंचसमपागम्यतस्मवतेरथाश्विनो भगवनेदेहिनोविद्यामितिश्रुत्वासचा
ब्रवीत् कर्मेणावर्ष्यितोघाहंयस्माद्धत्वामिगच्छेत तयोर्तिर्गतयोरेवशक्रआगत्यतस्मतिउवाचभि
षजोर्विद्यामावदोरश्विनोर्मुनेयदिस्महाकाम्यमेत्तन्नब्रवीषिमहंसवनेशिरः छिद्यानसंदेहःश्रुत्वास
यदाहमिः इदंगततथानथाभ्यत्यनामत्याहचनर्हिने तन्मखेदिदंगदिश्रुत्वानात्तचनःपुनः प्रा
स्वयोनि: अपसंविहानननवत्रज्ञायकमेहि तमातिरोगिनो: पृथ्यंवाञ्छनोहिभिषक्तमः ५
महवनयातभइवोदध्यंचमस्यिमततंम विद्याव्रततनपः सारेसात्रयाचनमाविर ५। सवाश्वि
गतोदध्यंङ: श्विभ्यांत्रस्यनिष्कले यहाश्वस्यशिरोनामनयोरमत्ततोमथात ५२ दध्यंङाथ
र्वणस्त्वष्ट्रवमोभद्यमदात्मकं विस्वरूपायपत्याददानत्वष्ट्रायनमथात्ततः ५३ ॥ राम ॥
वोनवशिरःछित्वाश्वस्यमस्तके संध्यास्यावस्तताइहिनेन विद्याचनोद्दिनतस्मितिद्दइणासंछि
त्रेपुनः संध्यायमस्तकेनिजेतदोतिणादत्वागमिष्यावाघयागते एनच्छ्रुत्वातथावोचदध्यङ् आथर्व
णस्तयोः प्रवर्ण्यत्रस्य विद्याचसत्यात्ताः सत्यशङ्कितइति ततस्त्वाष्ट्रयमर्थः दध्यङ् निष्कलस्य देवस्य
प्रिगतः ज्ञातवान्यार्हतरेत तितराहतंभवतिपनेतप्रवर्ण्यचाधिगतः ज्ञातवानतयोः श्विभ्यांप्राद
दिन्पुनरस्यानुषंगः उपदिदेशेत्यर्थः कथंभूतंत्रस्म यद्वेश्वस्यशिरसाप्रोक्तत्वाद श्वशिरोनामप्रसिद्धं
तयोरमस्तोमीवन्मन्त्रे तत्त्वमथानथाचश्रुतिः अश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेति ५२ मदात्मकंवमेश्रो
नारायणाकवचंवश्रोधिगतःश्वस्यशब्दस्यानुषंगः तत्रहेतुः यद्यस्मात्त्वाष्ट्रायदात यत्किंतनत्वष्टाविश्वरूपा

पञ्चवक्त्राप्यात कीदृशोवत संगीतिविसृजत अथानःप्रत्यात्मित नैवे
विद्यामार्गेणप्रतिपर्येधो: ५३

श्री भा ष टी

34

नवश्रेहंदेहंकश्चेदास्यतितत्राह पुष्कमध्यमेगानिस्थीनियाचितःसनदास्यति यतोपमजःविशेषतोस्थिमें
शिष्यश्रीत्याहास्यति अस्थीनोन्यनेनेहयनेहशिनेनेयेस्थाभिर्विस्वकर्मणाविनिर्मितेआयुधश्रेष्ठेव
त्रोभविष्यतीतिशेषः येनभवानहत्रस्पशिरोहरिष्यति ममतेजसाउपवृंहितःसन ५४ तेनवृत्रहता
नाचमेपदस्वभूयःप्राप्स्यथमहाकायपस्त्रिभुवनेग्रामीसर्ववास्मानहन्यादिभिरशकाकालविनान
प्रस्ताहमितत्परास्तुकेपिनहिंसन्ति अनोयुष्माकंभद्रंभवति ५५ इतिश्रीषष्ठस्कंधेनवमः ९ दशमे

५४ पुष्कमध्ये याचितोःस्विभ्यापमेंजोगानिदास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठोविश्वकर्मविनिर्मितः
येनवृत्रशिरोहर्तामत्तेजउपवृंहितः ५४ तस्मिन्विनिहतेयूयंतेजास्त्रायुधसंपदः भू
यःप्राप्स्यथभद्रंवोनहिंसंतिचमत्परान ५५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेनवमोध्यायः ९
बादरायणिरुवाच इंद्रमेवंसमादिश्यभगवान्विश्वभावनः पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवां
तर्दधेहरिः १ तथाभियाचितोदेवैःऋषिराथर्वणोमहान मोदमानउवाचेदंप्रहसन्निव
भारत २ अपिवृंदारकायूयंनजानीथशरीरिणां संस्थांयस्त्वभिद्रोहोदुःसहश्चेत
नापहः ३ जिजीविषूणांजीवानामात्माप्रेष्ठइहेप्सितः कउत्सहेततंदातुंभिक्षमाणाय
विष्णवे ४ देवाऊचुः किंनुतद्दुस्त्यजंब्रह्मनपुंसांभूतानुकंपिनां भवद्विधानांमहतां

केषांवादिष्टदत्ताउःस्थिनवज्रश्चक इंद्रोयुष्मनहत्रेणसार्त्र्यरणसहितिश १ मोदमानएवतन्मुखादेवं
मेश्रोतुकामःप्रत्याचख्याणइवउवाचअपीतिद्वाभ्यांहेवृंदारकाःअपिकिंसंस्थायामरणायोभिद्रो
होदुःखंतनुजानीथ २ आत्माटेहःवपेक्षातिमएवकिंनुश्रीविष्णुःस्वमनुवेनयाचनइतिचेत्तत्राह
यावतेविस्नवपिदातेकःउत्सहेतः ४ पुण्यश्लोकैरीड्यानिकर्माणियेषां ५ यावत्कार्यहिंवेदन
हिनयाचेत परीष्यरःदानेसमर्थेप्युत्तर्हिसोपिवेतिनाह अतोयथातवसंकटेवयंयाचामपरान १

५४

मेमयाभ्युदाहृता: प्रत्युक्ता: मोत्यजन्तं तेन त्यक्तायां ते देहे ७ अध्रुवेणात्मना देहेन देहार्थी: ८ भूतशोकेन।
शोचति हर्षेण हृष्यति ९ यः आत्मा स्वयं तस्य धाय धर्मः एतावानेवाव्ययश्चान्यथेः १० पारक्यैः सम्भृगाल्पाहि
मतेः आस्वार्थैः आत्मप्रयोजनशून्यैः सवित्तेज्ञातयः पुत्राद्यः विग्रहो देहः तेनोपकुर्यादितिय

ऋषिरुवाच धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं संत्यजत्यसौ
७ योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि
८ एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति
९ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः
१० शुक उवाच एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ
११ यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतं
१२ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः
१३ वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव १४
वृत्रमभ्यद्रवच्छक्तमसुरानीकयूथपैः पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवान्तकं १५ ततः
सुराणामसुरै रणः परमदारुणः त्रेतामुखे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे १६ रुद्रैर्वसुभिरा
दित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः मरुद्भिरृभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिं १७ दृष्ट्वा वज्रधरं
शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया नामृष्यन्नसुरा राजन् मृधे वृत्रपुरःसराः १८ नमुचिः शंब

न. १० कृतव्यवसिते निश्चयो येन आत्मानं तच्चं तं सत्रयं एकीकुर्वन् तनुं जहौ ११ यतान्यक्षादयो ये
न तं तेपयपतीति तथा पतता नि वेपनानि यस्य १२ अथेन्द्रः अथशोभनेन्मुनेरेण तपः मुनेः शक्ति
भिः अस्थिभिः निर्मितं उत्सिक्तः उर्जितः मनिशितायिभिरितिवापाठः १४ असुरानीकानां यूथपैः प
र्यस्तं परिवृतं १५ रणः संग्रामः प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगे त्रेतायुगस्य मुखे आरंभे १६ नामृष्यन्नास

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० शालतालीवनवनलालोहकंटकसंचिता भूगुरीसर्वैणेलैर्दृकंटकालिक्रमोत्रनत्यमिधाने २३ पुंलोमद्रल
भाग० प्रदेशाध्कस्यमलदेशाध्कस्यमलदेशमननतमेलग्रीधमस्थ्युलोधयामवतितयानभस्थितेनः ज्योतिषीव
टी० त्यनेननवेषोतरप्राप्तिःसूचिता: २४ तामेवाह ततइति शास्त्राणामस्त्राणांचयानिवर्षाणितेषामोघा:
३५ नामेदृनप्राप्तुमिठुपयोग्याकाशे २५ तीणिप्रत्रोचशास्त्राणांचप्राधाःपर्षाणिगिरिश्रृंगः द्रुमरूपलेषु २६
पुत्रोमावृषयर्वोचयेदैत्तिहीतिरूव्लालः दैतेयः दानवायतारत्तांमिचसद्रत्तवशाः २० सुमा
लिमालिप्रमुखाः कालनेमयपरिच्छदाः प्रतिविद्धाइमनानांग्रहत्यारापिवृतामदे २१ अप्युद्रेय
त्रमेघ्नोनाःपिहनाहेतडुमद्रा: गदाभिःपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्गरतोमरैः २२ शूलैःपट्टि
शैः खड्गैः शालताडैर्भिर्भुशुंडिभिः सर्वतोवाकिरन्छस्त्रैरस्त्रैर्विबुधर्षभान २३ ततेइश्यंतस
ङ्गैः शरजालैःसमंततः पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीवनभोघनैः २४ ततेशस्त्रौघवं
र्षोवासघामेड:सस्तैर्विकान छिन्नाःसिद्धपथेदैवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा २५ अथतो
णास्त्रशस्त्रौघागिरिश्रृंगद्रुमोपलैः अप्यवर्षतसरवलं चिच्छिदुःलांश्चपूर्ववत् २६
तानत्तानत्वतिमतोनिशाम्यशास्त्राणाश्रूगरस्थ्युद्रुवनाथा: द्रुमेहर्षोद्भिविविधादिशृंगै
वितत्तानसंसर्वेनिकान सर्वेप्रयामाश्रभवत विमोघा:कृतां कृतांदेवगणेषुदैत्यैः।
कृष्णानत्कृत्वेषुयश्यामहस्तत्वदैःप्रयुक्तान्हृष्यतीहत्ववाचः २८ तत्प्रयाससविनष्टेवि
ढीत्यहृग्वभक्ताहतनुद्दर्थ्या: पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिमनःसेटपुरागसा
नीतिद्रुमेनिकानशस्त्राणामस्त्राणांचशुगैः समूहदेवतानतनतानतनस्मयानसवितिमनःसवि:द्रु
मारिभिस्युस्थविततनाविशाम्यहनोनाधायपोनतेत्रप्समीताः ३० कृताकृताः पुनःपुनःकृताः के
लोनकृत्वापषीनवृदेवागास्वरूपतीःहृषत्यः अकलपाएपःकृत्वापदेषावाचापथ्यामहत्त्वतो
मकथंनभवतितद्दन २९ हनोवृद्धदर्पोयषानेप्रातःपौर्टहीनःसारोयेर्येषांत अतिप्रसिद्धा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35-A

प्रधावतः पलायमानान् प्रत्यग्राद्दावेवती द्रोणाभ्येन पलायिते भग्नेचवनद्धले मेघ्यंतन्नु प्रेत्य एनहृवनमा

णाव्रभाव २३ नेदंवर्विशिनंहि कालोपपन्नमेवमतोविता मनस्विनो हि विरोहेमप्येद्धश्वनेवेन मे

वाचं शृणुत २३ ततो मरस्यो ह्द्यशः लोकः सर्गस्वर्घटिस्याने ग्रथ्यते हि प्रमेयरस्तं पुत्रं समीचो

नेप्राप्तं वा २२ ब्रह्मसंधारणयाकलेवरं जह्याद्दिति यत्सनु कोपरस्तु वीरशप्पारणभं माग्नि ह्रतः अ

पगाः २ मृताः मनजयादिति सचकः तोद्वाविहशात्वेसम्यतोमरस्तनध्वा वसतिहाविमापुहपालो

बृत्रोः सुरान्नाननुगात्मनस्तोप्रधावतः प्रेत्यवभापएनन पलायिते प्रेत्यबलेच भग्ने भयेन

लोप्राणविहस्यवीरः २ कालोपपन्नोहिवरो मनस्विनामवाचवाचपुरुषप्रवीरः रोवस

वीरः हविप्रचितेनमञ्चपुलोमतनमयात्तंवनशंवरमेवश्रृणुध्वे ३ ज्ञानस्य मृत्युर्धुवएवसः

वंतः प्रतिक्रियातस्य नचेदनन्तोमा लोकोपशाल्ययतेनायदिस्ममेकोनामरस्त्येनतृणो

नपुत्रं २२ द्वौसंमतावि इमृत्युदुरापौयद्ब्रह्मसंधारणयाजितासुः कलेवरं योगरतोवि

जह्याद्दयदग्रणीवीरशये निवृत्तः ३३ ज्ञानस्य पुंसः प्रलयाप्रवस्रुपलायमानस्यचपृष्ठ

तोव तस्माद्द्रवद्भिर्न पलायतेत्यर्थः युद्ध्यमेवाबृहदेः समीपे २४ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे

दशमाध्यायः १० शुकउवाच तएवशंसतोधर्मं वचःपत्युरचेतसः नैवागृह्णनभयत्र

स्ताः पलायनपरानृप १ विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रि

दशैः काल्यमानामनाथवत २ दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः तान्निवार्योजसारा।

केसप्तमेस्तम्भहितोपरित्राद्दयोगयुक्तस्यसंग्रामसन्नलोबृहत्तरेति २२ इति श्रीभावार्थे षष्ठदशमः

एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा भक्तिज्ञानवैराग्यलोरैतोष्ट्रिग्रावावाचोनवर्ण्यते १ शंसतः क

थयतः पत्युर्वचः १ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमानां विद्राव्यमाणां २ अमर्षितः असह

मनःतानिरश्मालिता वीरमिर्विवेरेवकनसमाश्रवाव ॥ २४ ॥

मनःतिर्थनेसिस्तस्वारेवरु ॥ २४ ॥

36

श्री भा ६ टी ३१

नदाहृद्धाभ्यांमानरुच्चरितैःपुरीषप्रायैःप्रथमानपाठेदेवानांसंबोधने हहतोहतैर्दैत्यैः किंनकिंचित्तन
पशोनाधिपमैःतेदैवाह नहीति ४ प्रधानेसंग्रामे सारंधैर्यंहेतुल्लकाःक्षुद्राः अग्रेतिष्ठत नोचेदिह
लोकभोगस्पृहास्ति ५ सुरगणान्रिपून्सुमहाप्राणोवलंयस्ययेनविचेतसोवभवुः ६ वृत्रस्य

किंचउच्चरितैर्मानयोवद्भिःहहतोहतैः नहिभीतवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनां ४
यदिवःप्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृदि अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा ५
एवंसुरगणान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून् व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः ६
तेनदेवगणाःसर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै निपेतुर्मूर्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः ७
ममर्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालं
वनंयूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलोक्यतंवज्रधरोत्यमर्षितःस्वशत्रवेभिद्रवतेमहागदां
चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांजग्राहवामेनकरेणलीलया ९ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृ
शंतयामहेन्द्रवाहंगदयोरुविक्रमः जघानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृ
प १० ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोद्रिःकुलिशाहतोयथा अपासरद्भिन्नमुखः
सहेन्द्रोमुंचन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्त्तः ११ नसन्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसग
दांमहात्मा इन्द्रोमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोवतस्थे १२

विस्फोटनेनदानेनच ७ उद्यतशूलयेनतालंनलिनीवनंउन्मत्तोमदोयस्य सयूथपतिर्गजोयथा
मर्दयति ८ सप्तधनुःप्रमाणोदेश ११ सन्नोवसन्नोवाहोयस्य तस्मैनप्रायुंक्त अमृतस्यन्दी अमृत
स्रावीयःस्वकरःतेनाभिमर्शःस्पर्शः तेनवीतव्यथोगतदुःखःक्षतोवाहोयस्येन्द्रस्यसतथा

६

३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36A

मद्भूतः देवर्षेर्मया हृत्वकाम्यया पुरेदेखुपावस्थितं भ्रातृदर्शनं विश्वरूपहन्तारं त्वष्टा संक्रुद्धं तदेवाह पापेन।
सर्वकर्मस्वराणो ३ योग्यदारा यदाहनेवान् विशेषतत्सुगहे ममच भ्रातरं सभवानप्रतः ममवस्थि
तः एतद्दिष्टाभर्तृजातं दिष्टमपमानं दाक्षं दैत्यमतममम शूलेन निर्भिन्नं दृष्ट्वान्ते त्वं हतं दृष्ट्यपस
नेनतेपानि मित्रभूतेन ग्रहगृहविराद्धं वधात् रन्रोणं हस्माएतच्च दिष्टा ४ स्वर्गकामाये भवानह
तस्य स्वर्गकामायादिकः प्रशोविनिवा ५ नेनामस्पृष्टवद्भिमदर्पदेहं ममदैन्ति वर्तमानव
मतेन पैद्यदैवकाम्यया रिपुवज्रायुधभ्रातृहणं विलोक्य स्मरंस्तु तं कर्मन्दशंसमेहः।
शोकेन मोहेनहमनुजगाद ३ देववाव दिष्टाभवान्मे समवस्थितो रिपुः योवसहा
गुरुहाभ्रातृहा च दिष्टान्त्राणः यांहमंसतमत्वया मच्छूलनिर्भिन्नरदष्टदंष्ट्रो विधान ६
घोलोग्रन्नस्यात्मविदो द्विजानेमेरोरपापस्यचदीनिनस्य विश्रम्भवत्वेन शिरोऽस्यवृष्ट्या
नृपस्मोविवाकरुणाः स्वर्गकामः ७ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां सकर्मणा गुरुघाते।
श्रुतार्थं कृच्छ्रेणमच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवद्भिममदैनिरद्याः ८ अन्यः नृपत्वे हन्तृशो
समस्ताः पयपुष्ताप्तः प्रहरैतिमद्य तेभ्रान्त्यायाने समगणात्रिशूलनिर्भिन्नगलेपतामि ९
गृह्याहरेमकूलिशानवोरमुत्तोपमथ्यवशिरोपदीह तत्रान्तकाभैर्वलिविधायमनस्वि
स्यातत्रि२

त्रिदशाः १९ अन्ये पिपेयाजाराद्हृत्वान्त्वं न्दशोसमनमस्यमघताघ्राः संनोयदिपहूंतिनैर्भेतनायाः
नृपत्वामि कथं भतेः निशात्मेतो ताकृतेपन्मत्रिशूलनेन निर्भिन्नगलोपेतैः १७ श्रेष्ठाध्यवाहदे
भोऽद्यदिमवानेवममशिरोहतोदरे तत्रनन्त्यामनिग्रन्तःणा विमुक्तकर्मवपनः समतेभ्याविलिदेः
हेनविधायमनस्वितोपादस्तः प्रयतो पीराणां पदेप्राप्स्यामि १८ ॥ राम ॥ राम
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हि
प
म
शि
वि
वि
हि
हि
हि

श्री० भा० ष० टी० ३०

जीवितादपि मन्युरेव ममाभिमतः इत्याशयेनाह सुरेशेति न हिनोषि न क्षिपसि गदेव विफलो यथा
स्यतीति संशयं माकार्षीः कृपणार्थः प्रयोजनं यस्याः सा याञ्चा यथा निष्फला न तथा न स्यात् १९ अ
मोघत्वे हेतुं वदन् ते प्रोत्साहयति नन्विति तेजितः तीक्ष्णीकृतः शत्रुं मां जहि विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः
हतेनैव मम योगः स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह अहमिति संकर्षणो मह्यं यथाह तथा तदीय
चरणारविन्दे मनः समाधाय योगिनां गतिं महं यास्यामि त्वद्वज्ररंहसा लुलितः छिन्नो ग्राम्यपा

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरःस्थिते वैरिणि मय्यमोघं मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्नि
ष्फलं कृपणार्थेव याच्ञा १९ नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजि
यतो तः तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः २० अहं समाधाय मनो
यथाह संकर्षणस्तच्चरणारविन्दे त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपवि
द्धलोकः २१ पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां न राति य
द्द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विध ते
त्ते पुरुषस्य शक्र ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः २३ ॥ राम

शो विषयभोगतृष्णा यस्य अपविद्धलोकः त्यक्तदेहः २१ नहि भगवान् संकर्षणः स्वभक्तेभ्यः से
व्यमानोऽपि संपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठाः इत्याह पुंसामिति स्वर्गभूमौ रसातले च याः संपदस्ताः
किल नित्यं तेन राति न ददाति तत्र हेतुः यत्ताभ्यः द्वेषादयो भवन्ति २२ नहि भक्तस्य किं विधत्ते तत्र
आह त्रैवर्गिकः धर्मार्थकामविषयो यः प्रयासस्तस्य विघातं विधत्ते ततः प्रयासोपरमादनुमेयः न त्वै
श्वर्यादिना अतः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावान्नैव मे पदाभविष्यतीति भावः २३ ॥ राम ॥ ३०

37-A

एवमिंद्रायस्वाभिप्रायंनिवेद्यभगवंतंप्रार्थयन्नाहअहमितित्वपादावेवएकंमूलमाश्रयोयेषांतेषांदा
सानामनुदासःभूयोभवितास्मिभविष्यामिभवेयं असुपतेःप्राणनाथस्यतवगुणान्मममनःस
रतुवाग्गृणीतानेवकर्मतेयत्तकायस्तवकर्मकरोतु २४ ननुकिंदास्येनत्वंमहाफलानिदास्या
मितत्राह नाकपृष्ठंध्रुवंदेवस्यलोकादिकंचहेसमंजसनिखिलसौभाग्यनिधेत्वात्वांविरहय्यपृथ
क्कृत्यनकांक्षेनेच्छामि २५ नहिकिमिच्छसितत्राहअजातपक्षाःखगाःवृकादिभिःपीडिताःयथा

अहंहरेतवपादैकमूलदासानुदासोभवितास्मिभूयः मनःस्मरेतासुपतेर्गुणांस्तेगृणी
तवाक्कर्मकरोतुकायः २४ नानाकपृष्ठंनचपारमेष्ठ्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यं नयोगसि
द्धीरपुनर्भवंवासमंजसत्वाविरहय्यकांक्षे २५ अजातपक्षाइवमातरंखगाःस्तन्यंयथावत्स
तराःक्षुधार्ताः प्रियंप्रियेवव्युषितंविषण्णामनोरविंदाक्षदिदृक्षतेत्वां २६ ममोत्तमश्लो
कजनेषुसख्यंसंसारचक्रेभ्रमतःस्वकर्मभिः त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य
ननाथभूयात् २७ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११

श्रीसीतारामायलक्ष्मणायनमोनमः

मातरं यथावत्साश्चवत्सतराबालवत्साःस्तन्यंयथाचव्युषितंदूरंदेशंगतंप्रियंकामेनविषण्णाप्रि २६
यातथाममनस्त्वांपत्रपयोरितंकर्मभिर्वर्द्धंचकामादिभिर्विघ्नंलेचनोंदिदृक्षतेद्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः
उत्तमश्लोकस्यतवजनेषुभक्तेषुवसख्यंभूयात् त्वन्माययादेहादिष्वासक्तचित्तस्यभूयोपितेष्वास ।।
क्तिर्मभूयात् २७ इतिश्रीभावार्थेषष्ठस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ ॥

श्रीराम ॥ श्रीराम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

38

श्री· भा· ष· टी· ३८

द्वादशे निर्विण्णेन स्वयं मत्वा हितेन तन्महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वधो वर्ण्यते । १ महापुरुषं श्रीविष्णुम्
अप्सु प्रलयपयसि कैटभः २ युगान्ताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् आविध्य भ्रमयित्वा २ ततः खे आपत
त् आगच्छत् विचलन्तः परिभ्रमन्तः ग्रहा उल्काश्च यस्मात् तद्वत् ग्रहोल्कवत् दुष्प्रेक्ष्यं शतपर्वणा वज्रेण उरगरा
जो वासुकिस्तस्य भोग इव दीर्घं स्थूलं च आकारो यस्य ३ हनौ कपोलप्रान्ते अमरेभं ऐरावतं च ४ पुनश्च तमाह

ऋषिरुवाच एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः शूलं प्रगृह्याभ्य
पतत्सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु १ ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसा
सुरेन्द्रः क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोसि पापेति रुषा जगाद २ ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहो
ल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद्भुजं च तस्योरगरा
जभोगं ३ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रं हनौ तताडेन्द्रमथाम
रेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ४ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः अ
पूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्भृशं ५ इंद्रो न वज्रं जगृहे विलज्जि
तश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ६
युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनां विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं
सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनं ७ लोकाः सपाला यस्येमे श्वसंति विवशा वशे द्विजा इव शि [illegible]

राचा

हृत्वा देहद्वेदं ६ सदा न एवैकत्र जयः किंतु कुत्रचित् यः एकत्र तत्र विजयो यदा तत्र विजयोपि युयुत्सतो
महाजयो नैव किं तर्हि एकत्रैव का चिदेवेत्यर्थः परो देहो आत्मा येषां पराधीनात्मना मितिवा आद्यम
नादि सनातनं नित्यं ७ पराधीनतामेवाह लोकाः इति सपालैः यस्य वशे स्थिताः सन्तः विवशाः सन्तः
श्वसन्ति चेष्टन्ते द्विजाः पक्षिणः शिचा जालेन बद्धाः कालः काल एव नानि भगवान् इह जयादौ कारणं ८ ॥ ३८

38-13

श्रोतव्यादिरूपे काले तेद्दृतमन्नायप्रविनाय न द्वैसेतमात्मानं देहे देहेतेमन्यते ॥ १० ॥ ननु सारंभकप्र

धानपुरुषादितेत्राणीति युक्तं तत्राह पुरुषः इति अकं महत्तनेन्आत्माहंकारः ॥ ११ ॥ ननु तत्कर्म

द्वारा जीवएव स्रष्टादि देहतरीति मीमांसका मन्यते तत्राह एवम् विद्वान् मनीषी शमेवात्मान

मीष्वरं सं तेत्रमन्यते नन्वपि त्राटयः सृष्टारोहय्येते आत्राद्यत्तद्देहे नाश्रत्तत्राह भूतैरिति स्वप

रस्य ॥ १२ ॥ ननु तथा पराजितस्य मत्जयादि शंकैव नास्ति किमिति मोबलात् युद्धे प्रवर्तयसि

श्रोजः सहो बलं प्राणमस्त तेमृत्युरेव च तमज्ञाय जनो हेतु मात्मानं मन्यते जड ॥ १३ ॥ य

थादारुमयी नारी यथा यंत्रमयो मृगः एवं भूतानि मघवन् ईशतंत्राणि विद्धि भोः ॥ १४ ॥ पु

रुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥

अविद्वानेवमात्मानं मन्यते नीशमीश्वरं भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं ॥ १२ ॥ आ

युः श्रीकीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः भवंत्येव हि तत्काले यथा निच्छो विपर्य

याः ॥ १३ ॥ तस्मात्कीर्तियशसोर्जयापजययोरपि समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजी

वितयोस्तथा ॥ १४ ॥ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः तत्र साक्षिणमात्मानं यो

वेद स न बध्यते ॥ १५ ॥ पुरुषतानिर्जितेशक्रः कृष्णागुपभुजे मस्थ घटमानं यथाशक्ति

नत्राह आयुरिति तत्काले जयादिकाले विपर्ययाः अकीर्त्यादयः ॥ १३ ॥ यस्मादेव सर्वमी

श्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् हर्षविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥ समदृष्ट्या पायमाह सत्वमिति हर्षादिभि

र्न बध्यते ॥ १५ ॥ हर्षविषादरहितोस्तिनवाहमेव सम्प्रत्यारूपयति कृष्णमाशुपभुजस्थ यस्य ॥ १६

अविपतनं घृतकृपके तेमपसंहरति प्राणा एव ग्रहः पश्यति स्मिन् इथ्वएवातानपाशकाः

८ स्पृष्टपायगतयः ॥

कि ८

श्री भा टी

गन्धालीकेनिः कपटे १९ भक्तः सेवितवानसि २० तस्यतवावानकैः गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किं
पुष्टानांसंग्रामाणांपतीमनुष्यो २३ हेमाद्रिवपुषेश्वदराजन २४ अल्पेनेमलेपयोस्ताभ्यांरक्तेसवनी
लितयागोत्रःपर्वतः २६ कृत्वाधरामित्यादेजग्राह्येनित्यत्नीयेनान्वयः नभोवद्गंभीरेणवक्त्रेणलेलि
हकः इंद्रोहुत्ववचः श्रुत्वागतालीकमशुचेयत गृहीतवज्रः प्रहसन्नमाहगतविस्म
यः १९ अहोदानवसिद्धोसियस्यतेमतिरीदृशी भक्तः सर्वात्मनात्मानेसुहृदंजगदीश्व
रं २० सर्वात्मनाधीनमायाविवेकविजिनमोहनी यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः
खिल्विदंमहदाश्चर्यंयद्रजःप्रकृतेस्तव वासुदेवभगवतिसत्वात्मनिदृढामतिः २१ यस्य
भक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे विक्रीडतोमृतांभोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ श्री
शुकः इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांप
ती २३ आविध्यपरिघंवृत्रः कार्ष्णायसमरिंदमः इंद्रायप्राहिणोद्धोरंवामहस्तेन
मारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोपमं चिच्छेदयुगपद्देवोवज्रेणशतप
र्वणा २५ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यांबभौरक्तस्रवोसुरः छिन्नपक्षोयथागोत्रः खाद्
भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वाधरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुं नभोगंभीरवक्त्रेण
लेलिहोल्बणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिःकालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयं अतिमात्र
महाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् २८ गिरिराट्पादचारीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीं ज
ग्राहससमासाद्यवज्रिणंसहवाहनं २९ महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपं
हः सर्पः तद्वद्दलणपाजिह्वया ३० कालकल्पाभिः मृत्युतुल्याभिः ग्रसन्चालयन् ३१ नि
गरयन्नपगायन ३२ महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहाप्रभावः ३३ महापुरुषेणका

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

39-A

वलभेत्तरः उच्चकर्त चिच्छेद ३२ तस्य कंधरं [illegible] आशुवेगः अतिवेगवान् ज्योतिषां सूर्यादी-
नामयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ट्युत्तरशतत्रयात्मकः तावताहर्गणेन वा-
र्त्रहत्ये वृत्रहत्यायोग्यकाले न्यपातयत् यद्यप्यर्थे तद्धितः वृत्रहत्यापापात् वृत्रहननार्थेय
३३

भित्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निःक्रम्य बलभिद्विभुः उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा
वज्रस्तु तत्कंधरमाशुवेगः कृंतन्समंतात्परिवर्त्तमानः न्यपातयत्तावदहर्गणेन यो ज्यो-
तिषामयने वार्त्रहत्ये ३३ तदा च खे दुंदुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः वा-
र्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवाना मंत्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्य देहान्निःक्रांतमा-
त्मज्योतिररिंदम पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ३५ इति श्रीभागवते ष-
ष्ठस्कंधे वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ शुकः वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण
भूरिद सपाला ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानि दैत्या दे-
वानुगाः स्वयं प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २ ॥

रिवर्त्तमान इत्यर्थः ३३ वार्त्रघ्नलिंगैर्मंत्रैः वृत्रहंतृवीर्यप्रकाशकैः वार्त्रहत्याय शवसे पृत-
नाषाह्याय चेत्यादिभिस्तमिंद्रमभिष्टुवानाः अभिष्टुवंतः ३४ अलोकं लोकातीतं भगवंतं ३५
इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठे द्वादशः १२ त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् विवे-
नेशो विनः शक्रो विस्तरेणेति निरूप्यते १ अनिर्वृतेन पाक्रमशः पृष्ठेव प्रतिजग्मुः २ ॥ राम

40

श्री मा ष हो ४

वार्त्रहत्याय शंसन्त पणतन्त्वं न पश्यति इति श्रुतिः प्रथमे गायत्री त्रिष्टुभौ इंद्रो वृत्रहा देवता वृत्रहत्यायवृत्रेण येन
शावसावलेन हन्यते तद्धन्तृहत्यशावसं सेवानां हन्त्याय शवसे हतनाबाह्याय च हतना संग्रामाः ये
न शवसा युधि भियं येन तस्मै हतनाय स देवलतस्मै हतनाम हाय सहनित्र भिभवाथः इंद्र त्वा आवर्तया
मसि आवर्तयामः ३ तस्य हरिर्दस्मः इः स्विद्देन वक्ते प्रस्तावक पामाह वृत्रविक्रमत्स्यादिना आह
राजोवाच इंद्रस्याति इंद्रते तदंत्श्रोतुमिच्छामि भो मने येनासन्सुखिनो देवा हरेरुः स्वितुनो भ
वन् ३ शुकः वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वदेवाः महर्षिभिः तद्वधार्थं यत्रिद्दंने च्छ्ड्रीनोह
रद्दयान ४ इंद्र उवाच स्त्री भूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवं विभक्तमनुगृह्णाद्भिः वृ
त्रहत्यां क्व मार्ज्म्यहं ५ शुकः ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् याजयिष्याम भ
द्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरं इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेपि
जगद्वधात् ७ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् श्वादः पुल्कसको वापि शु
द्ध्येरन्यस्य कीर्तनात् ८ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोस्माभिरनुष्ठितेन हत्वा
पि ब्रह्मचराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ९ शुकः एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वा
नहनद्रिपुं ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिं १० तयेंद्रः स्मासहत्तापं निर्वृति
र्नामुमाविशत् ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्यपि नो गुणाः ११ तां ददर्शानुधावंतीं चां
डालीमिव रूपिणीं जरया वेपमानांगीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां १२ विकीर्य पलितान्केशा
न्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीं मीनगंधासुगंधेन कुर्वतीं मार्गदूषणं १३ ...

यस्यार्थे पतः वृत्रहत्यान्त्राह्मणवधाद्भीतः ४ एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्ग्मि शोधयामि
वृषाकपिमिंद्रं १० तयाद्देवादिभिः कारितया स्मैन्यवधाय ततो इंद्र एव तापमसहन्नात्यः प्रमुमिदा
निर्वृतिर्नाविशत् ननु यो स्मिन्गुणः कस्य कृतो निर्वृतिस्तत्राह ह्रीमंतं वाच्यतां निंघतां ११ यस्त

40-A

मंऽऽः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्थेनेन्द्रेणावसन कथंभूतः नलस्थो भोगो येन सः कृतः पतस्पसाऽ
हनलेः वसन ग्रथितनेत्रसंघग्रंथः सहृतस्सहविभोगाग्रेतनेलपूर्वशास्भवान ग्रलब्धभोगस्य
थः पादोनेनेनलब्धायतभोगायेन ९२ त्रिणाकेनग्रकेऽऽः विपक्षिनिनिनाकः लतोयनाकस्वर्ग
नतमनुष्यस्यकृतः स्वर्गराज्यंतत्राह विद्यादिभिरनभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यंयस्य सः तद्धित
स्मिनसति कथमिंद्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह सन हुषः स्वयंदेवर्षिभ्यो योमदस्तेनाधावुद्धिः
यस्य सः इंद्रपत्न्याः शच्याः तिरस्कारागतिसर्पयोनिनीतः उपायेन प्रापितः एवंशास्त्रायतेन हुषःकि
लकदाचिद्दिशंऽद्राणीमुवाच इंद्रत्वावहं अद्य तोःतस्यमोभजस्वेतितया चावदितंहृतेनाश्रहसस्तिष्णा

सग्राम्सनपुष्करनालतेनतग्रलब्धभोगोपहितस्तिरिहृतः वर्षाणिसाहस्रमलज्जितोतःस
चिनयनसवथाहिमोतं ९५ तावत्रिणाकेनहुषःशशासविद्यानयोयोगवलानुभा
वः सतयदेवर्षयमदांधवुद्धिर्नीतस्तिरस्काराग्रतिमिंद्रपत्न्या ९६ ततोगतोब्रह्मगिरोपहृत
ऋतंभरध्याननिवारितेद्वः पापात्तुदिग्देवतयाहतोजालेनाश्वभेदविनविस्तुपत्न्या ९७

सुवाव ब्रह्मणवाक्येशिविकामाहृयागतेनाभजिष्यामीतिब्रुद्धिनतोसौतत्सशापान्निध्यतित
याचनयोद्गतोनहुषोगस्त्यादीनशिविकांवाहयामास तथ्याचपीड्रमत्पर्यसर्पेत्यगस्त्यपदाघस
यातेनसर्पोभवेतिशापाप्रामहासर्पःऽग्रजगरःग्रभूदिति ९९ ततर्इंद्रःस्वर्गगतःप्राप्तः कथंभूतःब्रह्म
गिराब्रह्मणवाक्येनोपहृतःसन ऋतंभरःसत्यपालकोहरिस्तस्यध्यानेननिवारितंग्रंहंयेनग्रा
नेयपापोब्रह्महत्यादतस्मिंद्रेनाश्वभेनतस्याभिभवनाकरोक्तः दिग्देवतायाप्रागुदीच्यांदिशि।
स्थितयाश्रीहृदंमाविनेवत्तितेसतेविलुपनिदेवतायस्याःसा ९७ ॥ राम ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41

श्री
भाग
ष
टी
८१

पुरुषस्य हरेराराधनेन यस्मिंस्तेन १८ सर्वदेवमय आत्मा मूर्तिर्यस्य तस्मिन्देवमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवा
दिभिर्वितते अश्वमेधे महेन्द्रेण इज्यमाने पुरुषे सति १९ तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीतः ना
शितः इत्यर्थः २० अपि हृताय ज्ञायेन तत २१ पादादि विधात महाख्यानं स्तौति इदमिति प्रक्षालनेअने

तं च ब्रह्मर्षयोभ्येत्य हयमेधेन भारत यथावद्दीक्षयांचक्रुः पुरुषाराधनेन ह १८ अथेज्य
माने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः १९ स वै त्वाष्ट्रवधो
भूयानपि पापचयो नृप नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना २० स वाजिमेधेन यथोदि
तेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः २१
इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं
महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणी।
द्रियं धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषं २३ इति भागवते षष्ठस्कं
धे त्रयोदशोध्यायः १३

नतिप्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं
यस्मिन् महेन्द्रस्य मोक्षो यस्मिन् २२ इंद्रियं तत्पाटवकरं इदं संधीति वा आयुषं आयुष्यं २३ इति
भावार्थे षष्ठस्कंधे त्रयोदशः १३ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा पृष्टं परीक्षिता हेतुमाह चतुर्भिः तत्राक्
न्मचोदितोक्तिभिः १ चतुर्दशे तु महसा कष्टलब्धसुते मृते चित्रकेतुरतिस्नेहाद्दतिशोकातिरे
ष्यते २ ॥ राम ॥ राम ॥ ८१

41-A

रजस्तमस्वभावो यस्य २ भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपंचयति त्रिभिः पार्थिवैः रजोभिः परमाणुभिः समाः सं।
ख्याता अनेनात्यर्थः जंतवो जीवा तेषां मध्ये ये केचन निपप श्रेयो धर्ममीहंते कुर्वते ३ मुच्येत
राजोवाच रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः नारायणे भगवति कथमासीद्दृ
ढामतिः १ देवानां शुद्धसत्वानामृषीणां चामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरणे न प्रायेणोप
जायते २ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः तेषां ये केचनेहंते श्रेयो वै मनुजाद
यः ३ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सि
ध्यति ४ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्व
पि महामुने ५ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसी
त्संग्राम उल्बणे ६ अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं विभो यः पौरुषेण समरे स
हस्राक्षमतोषयत ७ सूत उवाच परीक्षितोथ संप्रश्नं भगवान्बादरायणिः नि
शम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनंद्य वचोब्रवीत ८ शुकः शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमि
मं यथा श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेने
षु वै नृप चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही १० तस्य भार्यासहस्राणां।
सहस्राणि दशाभवन सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिं ११ रूपौदार्यवयो
जन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिंता वंध्यापतेरभूत १२ ॥ रज
नरहादिसंगादिसच्छेते सिध्यति तत्वं जानाति ४ नवेदृशमिभयाकृत्ले शरणं पातन्नित्याहवृत्रः योग
वेतोति ५ यथायथावतस्तम् ९ भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः सांतानिकः
सर्वसंतानार्होपि पुत्रोत्पादनसमर्थोपि तासु संततिं न लेभे सर्वासां वंध्यात्वं दैवयोगेन मिलि।

॥ ४५ ॥ श्रीमद्भागवते ॥ षष्ठस्कंधे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. ष.
टी.
४२

उपासीनं तस्य समीपे उपविवेश समाहितः ९६ अपि किं अनामयं स्वस्ति शुभं प्रकृत्यधीनं मे
वर्तते राज्यमिति संदृष्टान्तमाह यथा महदाद्याभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् जीवो भिसंगुप्तो भव
ति न तु तदतिरेकेण त्वामपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाम्यमात्यो जनपदाद्दुर्गं द्रविणं सं
चयाः दंडो मित्रं चेति सप्तभिः सप्तप्रकृतयो मतास्तु स्वकं लक्षणाभिर्नित्यं गुप्तः सन् ९७ आत्मानं प्रकृति

न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः सार्वभौमस्य भूश्चेयं नाभवन् प्रीतिहेतवः १३
तस्यैकदा तु भवनमंगिरा भगवानृषिः लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तं पू
जयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः १५
महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् १६
अंगिरा उवाच अपि तेनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् रा
जा च सप्तभिः १७ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् राज्ञा त
था प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः १८ अपि दाराः प्रजामात्या भृत्या
श्रेण्योथ मंत्रिणः पौरा जानपदा भूपा आत्मजा व
शवर्तिनः १९ राम

ष्वद्धा साक्षान्निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादिति मर्यादा स्वामी गुरुः स्वयं वः मे
च तद्वा योमित्रं कर्म सहायो मान्यः इति भेदः प्रकृतीनां च सुखं राज्ञाधीनमेवेत्याह हे नरदेव तथा
प्रकृतयोपि राज्ञा आहिताधयः निहितनिहिताः पैः समर्था भवंति पाठांतरे आसमें सनो हृतायो
निःसृत मनोदुःखा भवंतीत्यर्थः १८ अमात्याश्च श्रेण्यश्च समयविशेषेण संघशो वर्तमाना वणि

॥ ५६ [illegible] ४२

42-A

नवमनः स्ववशं वानवेत्यर्थात्पृच्छति यस्यात्मामनः अनवशः अनवर्ती अपिनः स्यात् नस्यवश
गः मनसैवभवति किंच लोकाश्च तस्य बलिं पच्छति २१ आत्माभवान आत्मनो न प्रीयते न तेषा
तिनत्विपरेनावा अतुकामेनालहस्पे २१ विदितो यासर्वज्ञो नापि २२ अलब्धकामत्वकथंप्रवत्त २१

यस्यात्मैव स्ववशे तस्मात्सर्वं तद्वशगा इमे लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिं मत्तेऽद्भुताः
आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा लब्धयलब्धकामेत्वात् विनयाशवलमुत्व २१
एवं विकल्पितो राजन् विदुषा मुनिनापि सः प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रज्ञाकामललनामुनि २२
विवेकत्ववाच भगवन् किं न विदितं तपो ज्ञानसमाधिभिः योगिनां ध्वस्तपापानां बहि
रंतः शरीरिषु २३ तथापि पृच्छतो ब्रूयां यत्रात्मनि विचिन्तिते भवतो विदुषश्चापि चोदित
स्त्वदाज्ञया २४ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः न नंदयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृट्
कामभिवापरे २५ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः यथा तरेम दुस्तारं प्रजया
तद्विधेहि नः २६ शुक उवाच इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः श्रपयि
त्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमजयद्विभुः ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत नाम्ना कृ
तद्युतिस्तस्य यज्ञोच्छिष्टमदात् द्विजः २८ अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ २९ ॥ तेयाचतेभगवन्निति चतस्रभिः २४ अथन
मपुत्रेत्वात् आत्मत्रयानकामे अपरेस्तु कुचेष्ट्योयथ्यानस्तवेयति २५ पूर्वैः पित्रादिभिः सहगा
ते प्राप्तं तमः नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधेहि २७ यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषं २८ जन्मना हर्षं

श्री
भा० ६
टी०
४३

शूरसेनानामोप्य राज्यस्य तेन सा वीर्येण यो गर्भः स वह्न्यपे २१ जातकं जन्मकर्म २२ अर्बुदं दशकोटयः वे
देनुकोटिरेवार्बुदं नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतानेन निर्देशात् २४ धन्यं धनकरं २५ आयुः
करं मोहस्य समुद्भवो यस्मिन् प्रजाकामज्वरो यो ज्वरस्तापः २७ दारे एकवचनमार्षं २८ अनपत्येन
सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ३०
तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ३१ अथ का
ल उपावृत्ते कुमारः समजायत जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदं ३२ हृष्टो राजा
कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः वाचयित्वाशिषो विप्रैः कारयामास जातकं ३३ तेभ्यो
हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ग्रामान् हयान् गजान् प्रादात् धेनूनामर्बुदानि षट् ३४
ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनां धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ३५
कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्तत ३६
मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ३७
चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति न तथान्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहं ३८
ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया अनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरेण च ३९ ४०
धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमतां सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां
दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः
अपुत्रत्वनिमित्तेन ३९ न गृहे संमता न बहुमता पत्युर्गृहेऽपि च गृहं भार्येति संमता इत्यर्थः ४०
दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भगाः ४१ न संमता वृत्तिर्जीवनं यासां विद्वेषेण नष्टा मतिर्द्वेषेण

एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ४२ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ४३

[illegible] गरं विषं दुर्मर्षा असहमानाः ४३ ॥ राम ॥

43-17

धात्रीमिलनदात्री ४७ उक्तेनेतारकेकनीनिकेपयोलोचनेयस्मात् ४६ विभ्रष्टाशिरोरुहाग्रंवेष्टय
स्याभा ४८ तास्त्र्यसपत्न्योपिग्रलपितिनोश्रुतकः मन्त्रपहेतुर्यस्मात् ४६ प्रवणुताः प्रहृतयामा।
हृतयाधुनिस्नानेनीसपत्नीनामद्यमहत् शृण्वेवतिंसचिंत्यनिरीक्ष्याथरहस्हे ४४ धा।
यानेस्त्रविरंवालमपधायमनीषिणी पुत्रमानयमेमह्यंइतिधात्रीमचोदयत् ४५ सा
शयानमपत्रत्यरहश्चोवानारलोचने प्राणेश्वियात्मभिस्पन्द्रेहताशीनिपतद्भुवि ४६
तस्मात्तदाकर्ण्यप्रभृशमतरं स्वरं न्त्यसाः कराभ्यामुरउच्चैकरपि प्रविश्यराज्ञी
तरुयान्मनोतिकेदृश्यवालेसमहत्तामस्तेसुते ५० पपातभूमोपरिहृद्ययाशुचातु
माहृविभ्रष्टशिरोरुहावरा ततोन्तःपातःपुरवर्तिनोजनानराश्रुताक्षोश्रुनिशम्यरोद
ने ४८ श्रागमत्तस्यमसनाः स्तुरुंवित्ताः नाश्वमलीकरुद्धः कृतागसः कृतान्त
तेपुत्रमलतितानकंविनष्टदृष्टिःप्रयत्नमवलम्ब्यधि ४६ सेहानवेपेपितयाशुचा
दृशंविमर्छितेनप्रकृतिंद्विजेहृतः पपातवालस्पसपादमूलमूलनस्यविस्तशि
रोरुहावरः ५० दीर्घश्वसनवाष्पकलोपरोधुनोनिरुद्धकंठानशशाकभाषितुं पा।
तिनिरीक्ष्यारुशुचार्पितेनदाम्सुतेचवालेसुतमेकमंततिं ५१ ततस्यराज्ञीप्रकृतेश्चुर
द्रुतंसतीक्ष्यानाविललापविव्हला स्तनद्वयंकेंकमगोपमंश्रितेनिषिंचतीसाजनवा
ष्पविंदुभिः ५२ विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजःस्तनेशुचाचविंक्रुरीवसस्वरं ५३
स्याद्योपस्मसोनप्रकृतिः ५० वाष्पकलाभिःश्रश्रुविंदुभिःप्रयोधनःसहजतेननिरुद्धकं।
ठोयस्यारुशुचापिनेवहूशोकेनआज्ञेएकमेवसुतंतनिरूपं ५२ विगलत्सःस्रजोयमस्तान्क
स्यात ५३ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

44

श्री०
भा० प०
टी०
४४

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुरूपं चेष्टसे तदेवाह अहो परे वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य या मृतिस्त
न तदा हि सृष्टस्य सृष्टिसामर्थ्याभावो बाले च मृते न भवति नवसृष्टिर्नेष्टसाम्यादित्यर्थः सोऽपि त्वत्स
ष्टेर्विपरीतो मार्गो नित्येव तत्राह विपर्ययश्चेत् विपर्ययो नाम चेन्नन्ददिष्टं प्राणिनां मतितुः कारितो ध्रुवः नि
त्यः परः शत्रुरसि न तु कृपालुरित्यर्थः ५४ ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादिक्रमो न मम कोऽपरा
ध इति चेन्न तत्राह न हीति पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति।

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे परेऽनुजीवत्यपरस्य या
मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ५४ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु
तदात्मकर्मभिः यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ५५ त्वं
तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तं अञ्जस्तरेम भव
ताप्रजदुस्तरं यद्ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरं ५६ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वय
स्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुं सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुङ्क्ष्व स्तनं पिब
शुचो हर नः स्वकानां ५७ ॥ राम ॥

स्ति कर्माधीनत्वादिति चेत् न स्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिक्रमस्तु किं त्वयो ह्रासं ननु मयेष्यरे
णाविनान्तरैः कर्मभिरिदं कथमित्यपेत भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये नेत्रपायः स्नेहपाशः
कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्चसि छिनत्सि अन्यादिक्रोपात् नसेवं विधैः खरदेशकश्चिदपि पुत्रा
दिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ५५ अप्रजदुस्तरं अप्रजानां दुस्तरं अप्रकरुणेन सह ५६ अशनया

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तनूनदेपुत्रनाथेप्रथमेनत्यास्वमागतामत्नीनवमृत्पस्मितेवक्त्रंददर्शेनदृष्टुवत्यसिइदानीमपिपि
रोनशृणोमितहिंकिंग्रपुनरस्वयंपुनरागमनेयथानभवतितथागतोसि ५७ इतिविसृष्टवतंदेशः १४
ततःपंचदशाचित्रकेतोःशोकापनोदने कृतेततोपदेशेननारदेनांगिरोपुत्रमृतकोपान्तेशवस

नाहंतनजददृशेहतमंगलातेमुग्धस्मितंमुदितवीक्षणमाननाब्जं किंवागतोस्यपुनरन्व
यमन्यलोकंनीतोघृणेननशृणोमिकलागिरस्ते ५८ शुकः विलपंत्यामृतंपुत्रमितिचि
त्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशंतप्तोमुक्तकंठोरुरोदह ५९ तयोर्विलपतोःसर्वेदंपत्योस्तद
नुव्रताः रुरुदुःस्मनरानार्यःसर्वमासीदचेतनं ६० एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमना
यकं ज्ञात्वांगिरानामऋषिराजगामसनारदः ६१ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेचतुर्दशः १४
शुकउवाच ऊचतुर्मृतकोपांतेपतितंमृतकोपमं शोकाभिभूतंराजानंबोधयंतौसदुक्ति
भिः १ कोयंस्यात्तवराजेंद्रभवानयमनुशोचति त्वंचास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरं २
यथाप्रयांतिसंयांतिस्रोतोवेगेनवालुकाः संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः ३ ॥

संयाति

मीपे १ त्वंचास्यबंधूनांकतमः सृष्टौप्रजासृष्टौपूर्वंपुत्रः अद्येवास्यपितेतिचेत्तत्राह अतः परे
नियर्येवजन्मांतरेपिताविद्रूपःसंयुक्तोप्यमुना तएवमरणेनविमुक्ताः सतोवर्तमानजन्मनिक
दाचिदेवपितावान्यस्यवापुत्रादयोभवंति तेजन्मांतरेतस्यवान्यस्यवाकलत्रादयः शत्रुमित्रादयो
वाभवंति अतोनायंनियमइतिभावः २ तमेवाभिप्रायंप्रकटयति यथेति स्रोतसःप्रवाहस्यवे
गेनयथाप्रयांतिवियुज्यंते संयांतिसंयुज्यंतेतथाकालवेगेनदेहिनोजीवाअपि ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा द
टी
६२

तथाह्येतावंतंकालंममपुत्रोनाभूत्वाइकेजातोमृतश्चेतिदुःखं इतिचेत्तत्राहतत्रः यथ्यापानात्पुवीजेषु
पानाःवीजानेनराशिभवंति कास्तुविनकालविनंभवंतिनात्यंयतेनश्यंतिचनतुभवन्त्येवतिवानिय
मः एवमेवभूतानिपुत्रादिरूपाणिभूतेषुपित्रादिषुप्रतीयमानानिजन्मनकालेपित्रपुत्रादिभावे
नास्ति एवमत्रापीतिनशोकःकार्यःइतिभावः ईशमाययाप्रेरितानामेवभवनेनवस्तुतः ४ तस्य
चमनेनाप्यरत्वात्पुत्रएवशोचनीयःइत्याहतत्रः वयंचेति तुल्यकालावर्तमानकालीनाःमेः
स्वनः प्राक्कृन्मैयाःपश्चाच्चयथानसंति एवमधुनापिनसंति भोगजननशाधृत्तयोरसत्वात्प्रवदि
त्यर्थः ५ असत्वेकथंप्रतीतिःकथंचाहंममेतिजनकत्वाद्यभिमानस्तत्राहतत्रः भूतानिईश्वरेणमा
यथापानानामेवपानानाभवंतिनभवंतिच एवंभूतेषुभूतानिईशमायया ४ वयंचत्वंचयेचेमे
तुल्यकालाश्चराचराः जन्मनःप्रपश्चात्पश्चात्प्रागेवमधुनापिभोः ५ भूतैर्भूतानिभूते
शःसृजत्यवतिहंत्यजः आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपिवालवत् ६ देहेनदेहिनोराजन्देहा
द्देहोभिजायते वीजादेवयथावीजंदेह्यर्थइवशाश्वतः ७ देहिदेहविभागोयमविवेक
यथास्पृष्टत्वात्प्रतीतिः निमित्तमात्रत्वेनैवचभूतानामयमभिमानइतिभावः ननुभूतसृष्ट्यादि
भिःसाध्यमस्तिचेत् अपरीक्षामताप्राप्तास्तिचेत्तकृतः अस्तुनिस्तत्राहतत्रः अनपेक्षोपिवालवल्ली
लयाकरोतीति ६ अयंचजन्मादिव्यवहारोदेहानामेवनत्वात्मनइत्याहतत्रः देहेनपित्रदेहेनदेहि।
नःपुत्रस्यदेहोदेहानमातुर्देहाद्भिन्नःयजायतेयथावीजादेववीजंजायते देहीतुशाश्वतएव अ
र्थोभूम्यादिरिवअनद्धुत ७ ननुतस्यादेहपतितयोगित्वात्देहवदपिनशाश्वतःस्यात् तत्राहतत्रः देहदे
हिनोर्यंपरस्परप्रतियोगित्वविभागः पुराणानादिरविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिःसामान्यंवा

यथा वस्तुनि कल्पितः ८

कृतः पुरा जाति व्यक्तिविभागो

क्तिविशेषलयोर्विभागो यथा वस्तुनि मृन्मात्रे कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धि
त्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ८ ॥

45-A

श्रीपुनेनालानवक्रे १० उन्मत्तस्येवलिंगयेषांते ११ ममप्रभूरत्तकौवोपेसमर्थाविविवा अनेोपुनाभ्ये
मुक्तः एवमाश्वासितोराजाविवेकेनद्विजोत्तिभिः प्रसन्नप्राणिनावक्रमापेर्लनमभाव
त १२ राजोवाच कौसुवोज्ञानसंपन्नोमहिषेचमहीपते अवस्तेनवेषणारुद्धविहसमा
गतो १० चेतनिर्व्यवनौकामंत्रास्तणाभगवत्प्रियाः मादृशोग्राम्यवुद्धीनोवोधायायान्मनलि
मिनः ११ कुमारोनारदस्सभंगिरादेवलोसितः अपांतरतमोव्यासोमार्कंडेयोथगौतमः १५ १३
वसिष्ठोभगवान्रामः कपिलोवादरायणिः दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातूकर्ण्यपलयास्तिनिः
तें लोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिःसपतंजलिः ऋषिर्वेदशिरावोध्योमुनिःपंचशिखस्तथा १६
हिरण्यनाभः कौशल्यःश्रुतदेवऋतध्वजः एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १७ न
स्माशुवोग्राम्यधर्मोमेमसूढधियःप्रभ श्रेयेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यतां १८ श्रीगि
रुवाच अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदास्यामितोनृप एषब्रह्मसुतःसाक्षात्नारदोभगवानृ
षिः १० इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगोचरे ११ अ
नुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदितुमर्हति १२ तदेव
तेपरेज्ञानेददामिगृहमागतेः ज्ञात्वान्यभिनिवेशंतेपुत्रमेवददाम्यहं २० अधुनापुत्रि
णांतापोभवतैवानभूपते एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्चविषया
श्चलाराज्यविभूतयः महीराज्यंवलंकोशोभृत्यामात्यसुहृज्जनाः २२॥ ज्ञानदीपःप्रवर्त्यतां १० मः
हापुरुषगोचरेदासिभद्रे ११ तदेवपदाप्रष्टैवमागतोस्मि २० तापत्रयार्थाः २१ चलाःअनित्याःकिंचमहीति २२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. ष.
टी.
४६

हे शूरसेन इमे सर्वेपि शोकादिप्रदाः किंच आगमापायित्वेन गंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरं ह्यकस्मादेव
क्वचिदायाति चापयाति चेति प्रसिद्धं तदेवमनित्यं शोकादिहेतुत्वे चागमापायित्वे चोक्ते मिथ्यात्वम-
प्याह स्वप्नमाया च मनोरथश्च तद्वत्प्रख्याता इति २३ मनोभवाः मनोमात्रविजृंभिताः अत्र हेतुः अर्थेन ता-
त्विकस्वरूपेणार्थं विनैव दृश्यमानाः तत्कृतः यस्मात्तत्त्वज्ञाने न दृश्यंते तेन तात्त्विकत्वे हि तेषां बाधो न स्या-
त्. अतो मनोमात्रविजृंभितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः ननु नैते गुणाः कृता इति मीमांसकाः प्राहुः

सर्वेपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः २३ दृश्य-
माना विनार्थेन न दृश्यंते मनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोभवन् २४
अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २५
तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश २६

तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिः अर्थान्ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तानि क-
र्माण्यभवन् पादौ तत्तत्कर्मस्थितानर्थानभिध्यायतः इत्यर्थः कर्मणामपि मनोभवत्वात्तत्साध्यानाम-
र्थानामपि मनोभवा एवेति भावः २४ तदेवं ममतास्पदानां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहस्यैव मूल-
मित्याह अयं हीति हीत्यवधारणे अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकोऽपि भूतादिदेवाध्यात्मरूपो देहः
एव देहिनः देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति त-
थ्या २५ स्वस्थेनाव्यग्रेण गतिं तत्त्वं ध्रुवो यः अर्थः तस्मिन् विश्रंभं विश्वासं सर्वं त्यज ततश्चोपश-
ममाविश आश्रय २६ ॥ राम ॥ राम ॥

७६

46-A

ग्रेगिरिशो वरिष्ठेन तेपरमेस्वरमादृविनानप्राप्यतेशान्तिनत्वमसादादायमेत्रविद्योनारदपदिशति ए

नाम्मितिउपनिषतोपरिश्रुयोस्माभितिउपनिषत मंत्रएवोपनिषत ताप्रतीछ्व्रदहाणदृष्टस्यति-

भवान २० अनलेवनदेवाधिकेवसमानाधिकस्यैमपरमहिमानेप्राप्तःउपैतिउपैष्यति २८ इ

तिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेपंचदशः १५ घोरेशोनकस्तेनांगोवविशोकोहमस्ततेनरूपे आविदेशअमहा

विद्याकारदःशावत्मोविशेषो १ ग्रादोतावत्तन्मुत्रमेवतेनेवोपरस्थुत्रादिसंवेषामिच्छातिदर्शोपि-

नारदउवाच एतांमंत्रोपनिषदंप्रतीछ्प्रयतोमम यांधारयनसप्तरात्रानदृष्टासंकर्षणं

विभुं २७ यत्पादमूलमुपसृत्यनरेंद्रपूर्वेशर्वादयोभ्रममिमंद्वितयंविसृज्य सद्यस्तदी

यमतुलानधिकंमहित्वंप्राप्तभवानपिपरंनचिरादुपैति २८ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कं

धेपंचदशोध्यायः १५ श्रीशुकउवाच अथदेवऋषीराजनसंपरेतंनृपात्मजं दर्शयित्वेति

होवाचज्ञातीनामनुशोचतां १ नारदउवाच जीवात्मनपश्यभद्रंतेमातरंपितरंचते

सुहृदोबांधवास्तप्ताःशुचात्वत्कृतयाभृशं २ कलेवरंस्वमाविश्यशेषमायुःसुहृद्वृतः

भुंक्ष्वभोगानपितृप्रत्तानधितिष्ठनृपासनं ३ जीवउवाच कस्मिनजन्मन्यमीमह्यं

पितरोमातरोभवन कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्यदेवतिर्यङ्नृयोनिषु ४ वंधुज्ञात्यरिमध्य।

तेयागवलतमवज्ञातीनांदर्शितोपिताजीवात्मनस्तावुवाच २ शेषमवशिष्टमायुरंतिमल्प।

मृत्युनासहनतोदिस्यर्थः तेदेवकलेवरंप्रविश्यपाल्पितामानजीवउवाच यद्वाअंतरालेप्रतशरीरेस्थि

तोविलेपे ३ मयिस्तेपुत्रदृष्टाशोकाश्रुत शत्रुदृष्टाहर्षःकिंनक्रियतेअस्माभिःएवंसर्वस्य

नियततत्वमाह वंधवोविवाहादिभिःसंबंधिनःज्ञातयःसपिंडाःआयोधानकाःमित्रोगिरा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा० ५
टी०
५

कर्मभिर्भ्राम्यमाणेनेदृष्टान्तेनः यथा यथा यथा पापानि क्रयविक्रयादृष्टो गोऽकर्तृत्वेषु अवदेहान्तेषु परिभ्रमेति
एवं जीवा पियो नित्युत्तनकेषु ६ एकस्मिन्नपि जन्मनि सर्वे वंशस्यानियतत्वं दृष्टान्तमाह द्वाभ्यां
नित्यस्य जीवत्वोपि गुणैश्चैश्वर्यादेः यतः अनित्यः विक्रियादिना सर्वे वंशानियते ७ एवं योनिगतः
पित्रादि सर्वे वंशप्राप्तापि स जीवो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् अतएव वस्तुतो निर
हंकृतेः अहं ममस्य पुत्रइत्यभिमानशून्यः यत्र पित्रादौ सर्वे वंशनियावदुपलभ्येत कर्मवशेन त
तेन तावदेव तस्यापि शादेः तत्तस्मिन् सतेन तत्त्वविक्रिया पुनरकालमपि अथ वेवं सर्वे वंशः यउ
ने कलेवरे समस्तविशेषनित तत्तस्मिन् कलेवरे मम इदानीं सत्तेनिवृत्ते इति सदृष्टान्तमाह नित्यस्य

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ६
नित्यस्यात्मस्य संबंधो ह्यनित्यादृश्यते न्तषु यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ७
एवं योनिगतो जीवः सनित्यो निरहंकृतः यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्तत्वं हि तस्य तत् ८ ५
एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः

चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः योनिगतो देहं प्रविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन् देहे स
तेन तो ममत्वान्तरकालमपात्यर्थः शेषं समाने ८ जीवस्य नित्यत्वं साधयन्ति एष नित्यस्तत्र हेतुः अ
व्ययः अतएव शून्यः तत्कृतः सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तत्र हेतुः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः
न तु देहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वे उपपादयति आत्ममायया सत्त्वादिगुणैरात्मानं स
र्वविश्वात्मकं सृजति तदात्मस्वयं मत्कृते निवृत्ते उपादानकारणत्वात् सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य
वस्तुतो ब्रह्मत्वात् अहंकार एव विद्धशक्तिविशिष्टं सर्वं स्वरेन तत्स्वरूपत्वात् जीवः सृजतीति वाचोयुक्तिः

५ पद्मस्य कर्णिकायां स्थिति...
वोद्धव्यं ... ॥ ५

47-A

पउक्तेसुखदुःखनश्चनिसुहृदोवापवालक्षणःइतिचतदप्याहनयस्येति नत्रहेतुः एकः स्वहृदादिसंग्र।
द्विनः तत्रतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणांमित्रादीनांयाः सर्वाधियः विविधाबुद्धयः तासां
द्रष्टासाक्षी ९ यद्वाज्ञातेभ्यस्तुभोगानित्याहनादत्तइतिगुणादत्त्वंक्रियाफलंचान्या।
दिकंउदासीनवत्तदहेतुः परावरदृक्कारणात्मकार्यस्यचसाक्षीनततुभोक्तायतः ईश्वरः देहादिपार
तंत्रयस्मान्नप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपिवा एकः सर्वधियांद्रष्टाकर्तॄणांगुणदोषयोः।
योः ९ नादत्तआत्माहिगुणंनदोषंनक्रियाफलं उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्व
रः ११ श्रीशुकः इत्युदीर्यगतोजीवोज्ञातयस्तस्यतेतदा विस्मितामुमुचुःशोकंछित्वात्म।
स्नेहशृंखलां १२ निर्हृत्यज्ञातयोज्ञातेर्देहंकृत्वोचिताःक्रियाः तत्यजुर्दुस्त्यजंस्नेहंशो
कमोहभयार्तिदं १३ बालघ्न्योव्रीडितास्तत्रबालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतंचेरु
र्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितं यमुनायांमहाराजस्मरंत्योद्विजभाषितं सइत्थंप्रतिबुद्धात्मा
चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपंकादिवद्विपः १५ कालिंद्यांविधि
वत्स्नात्वाकृतपुण्यजलक्रियः मौनेनसंयतप्राणोब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथतस्मै
प्रपन्नायभक्तायप्रयतात्मने भगवान्नारदः प्रीतोविद्यामेतामुवाचह १७ नमस्तुभ्यंभ
तेत्रमुक्तः अतएवंभूतस्यममचपुत्रादिकंचसंबंधाभावाच्छोकंचमाकुरुतेतिवाक्यार्थः १२ द्विज
भाषितंद्विगिरमापाक्तंपुत्रादीनांदुःखहेतुत्वंस्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्यात्वात्मितमस्तस्याः सत्यइतिभाव १४
तिविद्धपंकतुल्यंगृहंविहायनिःक्रमणममनिर्धोरेवतनस्यैवयोगंयेनात्मनस्तत्वतिदृष्टांतेनमाहसरःपं
कात्द्विपयोगादिवेति १५ कृतोनाः पुण्यजलक्रियापितृतर्पणाद्यायेनसंयतप्राणोनियमितेंद्रियः १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ ष॰ टी॰ ४८

निवृत्तद्वैतदृष्टिपस्य १९ स्वलाभेनित्यलाः शक्त्यूर्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन २० मनसासह
वचसि अप्राप्योपरतेसति य एक एव प्रकाशते वचसीतिसर्वेंद्रियोपलक्षणं सोस्मानव्यात सदसत्परः
कार्यकारणाभ्यां कारणं २१ तदेवाह यस्मिन्निदं कार्यं कारणे तिष्ठति अप्येति च यतश्च जायते ।
मृन्मयेषु घटादिषु यथा मृज्जातिर्मृन्मात्रमिव सर्वानुस्यूतं परतस्मै २२ ननु सर्वानुस्यूतं चेत्तज्जानन्ति
स्मजानंति वत प्रतीयेत कथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह यद्ब्रह्म व्योमवद्वहिरन्तरपि अनुस्यूतं असवः प्राणाः क्रि
याशक्तिसर्वस्पृशंति मनआदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः यद्ब्रह्म नतोस्मि २३ तेषां तस्ज्ञाने हेतुमाह

तस्मै नमो विज्ञानमात्राय परमानंदमूर्तये । आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ आत्मा
नंदानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः । हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ २० वचस्यु
परतेप्राप्य य एको मनसा सह । अनामरूपश्चिन्मात्रः सोव्यान्नः सदसत्परः ॥ २१ यस्मिन्नि
दं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते । मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ यन्न स्पृ
शन्ति न विदुर्मनो बुद्धीन्द्रियासवः । अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोस्म्यहं ॥ २३ देहेन्द्रि
यप्राणमनोधियोमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु । नैवान्यदा लौहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्टृपदेशमेति ॥ २४

देहेन्द्रियादयो मी यदंशविद्धाः यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति नान्यदा यो
अन्यदा सुषुप्तिमूर्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव
दाहकं स्वतः अग्निशक्त्या विना न दहति एवं ब्रह्मणस्तत्तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयः तद्ब्र
ह्म स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्तु हि द्रष्टृत्वाज्जानातीत्यत आह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशो द्र
ष्टा इति संज्ञां तदेव इति प्राप्नोति नान्यो जीवो नाम मायिनात्माः नास्ति द्रष्टृत्वादिश्रुतेः यद्वा द्रष्टृपदेशो द्र

६८ इमं जीवमपि तदेव प्रतिजानाति ननु जीवस्तु जानातीत्यर्थः । तद्धि हेसगुणस्सौचिदेहोसवे सायाइत्यादि २४

48A

सकलाये मानतपरिहृ छालेषां निकरः समूहस्तस्य करकमलानां उह्यले सुखले हपलालितचर
णारविंदयुगलेयस्ततस्मैवोधनेपरमउत्कृष्टपरमेष्ठिनसर्वेश्वर २४ इवंसनारदेगिराग्रानं
गामेनंगिराप्रधानेनांकः चित्रकेतोः पुत्रशूरेनननस्य दृष्टपुकारकृत्वान इहमनारदेगिरसा
केयथाविनिनारदस्यप्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशननस्यवैराग्यपात्स्यतेःप्रभोदृसमर्थः २५ य
थायथावहारपामाम २० विद्याधराधिपत्यंचावाप्तरफलेलेमेत्रप्रतिहतमनुवलितं २८

ल२ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरिवृ
ढनिकरकमलकमलोत्पलालितचरणारविंदयुगलपरमेष्ठिन्नमस्ते २५ प्रकर
भक्तायेतोप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो २६
चित्रकेतनस्तुविद्यांतांयथानारदभाषितां धारयामासमप्ताहमभक्षःसुसमाहितः २७
ततस्त्वसप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया विद्याधराधिपत्यंसलेभेप्रतिहतंतृप २८
ततःकतिपयाहोभिःविद्ययेद्धमनोगतिः जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिके २९
मृणालगौरशितिवाससंस्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारुणलोच
नंवृतंददर्शसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुं ३० तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वच्छामलांतः
कतिपयैरहोभिः विद्ययाइद्धनदीप्तेनमनसागतिर्यस्य २९ मृणालवद्गौरशितिवाससेनी
लांबरस्फुरंतिकिरीटादिदीनियस्यकटित्रेकटिसूत्रेप्रसन्नानिवक्त्राणियस्यअरुणानिलोच
नानियस्यतेनचनेव ३० दृष्ट्वाचनमादिपुरुषंतपभ्रमयाघूर्णमानः यनमद्वनामकयंभूतस्य

49

श्री
भा ष
टी

नेप्रसभमीरितेनेत्यादेर्विरोधेवाशाकेत्रशाणाकलत्रदेहैः ३ नमश्लोकस्य पादाद्वयोर्विशेषमास
नेउपमेहृपत्रमिषं चन्द्रेणाहृपरुद्धैः अखिलानांवर्णानां निर्गमश्चारणेयस्मात् ३२ मनीष
यावुध्यामनःसमाधायैतद्दस्मणेवभाषशक्तिलब्धावाक्येनमावृतेशाखोक्तेविग्रहोपस्य
ते ३३ अन्येनस्मेन्नानन्दतिमस्तनान्नानिमेवकान अभिनेदनमदाक्षीनिदर्शाभिःपंचभिर्विषु
हेरजितरान्येरनोपिभवानसापुभिर्भञ्जैर्जितःस्वाधीनएववक्तुनःपतोभवाननिकरुणःनेपिव
निःकामायोपिभवतःविजितायोभवान अकामात्मनामात्मानमेवददाति ३४ ननभञ्जैरे
मउनमश्लोकपदाद्विश्लेषमाश्रलेशोऽहमेहृपनमुद्दः प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो
नेवाशाकेनेप्रसभमीरितेचिरे ३५ ततःसमाधायमनोमनीषयाबभाषएनत्प्रतिलब्धवा
गसौ निपमस्तैर्वदिपवाद्यवर्तनेजगद्धृस्यतन्नशास्त्रविग्रहं ३६ चित्तेकनवाव
अजिनजिनःसमनतिभिःसाधुभिर्भवतांजिनतामभिभवता विजितात्तेपिचभजतामस
कामात्मनांयपात्मदोतिकरुणः ३७ नवविभवःखलुभगवनजगडदयस्थितिल
वनितईतिकथेसद्देमानैरपिस्पृश्यादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसेभवानतत्राह नवेतिजगतउद
यादीनिनवैवविभवःविभवतेमहीमाल्लीलयावत आदिशब्देनप्रवेशनियमनादीनिवि
भवन्तेमत्वनत्वद्यास्यपोनेष्टगःकिन्तुतवांशायःपुरुषलक्षणःतेत्रएवस्थितेपिपृथकपृथ
गेएववयमितिमिनावेनहृषैवस्फुरन्ते ३८ नमस्पृश्यादिकेतेप्यनदूपाद्यपति परमाणुःसन्सम
लेकारणे परमेमहत अतिमकार्यंतयोरपमेवाघेनानारवतीआदावंतेचअंतमध्येचवर्त्तित
शीलंयस्यस अंतराएववत्रयविधुरःआद्यंतमध्यशून्याक्षवः नेचत्वयास्मर्योनेननुभ्रवाःऽज्ञतऽस्याह सत्वानोमत्वेनमनीता

49A

एवंभूतत्वेनकालतःपरिच्छेदोनास्तीत्युक्त्वादेशतोप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरितिएषोस्मात
एवंस्माद्दशगुणोत्तरैरपिकेनाहृतोयत्रत्वयिअणोल्पःपततिपरिभ्रमतिततस्त्वमनंतः ३७
यस्मादेवंपरमेश्वरस्त्वमेव अन्येदेवास्तुविभूतयः अतस्त्वांविहायविषयकामनयान्यानुपासकाश्च
तिमंदाइत्याह विषयेषुतृट्तृष्णायेषांतेनराकाराःपशवःकुतःयविभूतीरिंद्राद्याउपासतेनत्वां
रंवोततः किंतत्राहतेषामिति तदनुउपास्यनाशानंतरं यथाराजकुलेअनर्हाणांकुलनाशानंत
रंपृथ्वातत्सेवकानामाशिषोनश्यंतितद्वत् अपेचपरमोवधिःमध्येपिनपर्यंतान ३८ विषया

क्षित्यादिभिरेषकिलावृतःसप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः यत्रपतत्यणुकल्पःसहांड
कोटिकोटिभिस्तदनंतः ३७ विषयतृषोनरपशवोयउपासतेविभूतीर्नपरंत्वांतेषामा
शिषईशतदनुविनश्यंतियथाराजकुलं ३८ कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतिय
थाकरंभबीजानिज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणगणतोस्यद्वंद्वजालानि ३९ जितमजित
तदाभवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यंनिःकिंचनायेमुनयः आत्मारामायमुपासते॥

कामेनापिकृतानांत्वद्गामीत्वफलैवेत्याहाकामकामधियःविषयकामनाअपिहेपरमत्वयि
रचिताकृताश्चेत नरोहंतिदेहांतरोत्पत्तयेनभवंतिकरंभबीजानिभर्जितबीजानियथा यतो
स्माज्जीवस्यगुणगणाद्द्वंद्वसमूहाभवंतीत्यर्थः ३९ फलकामनयापितदाराधनेयदामो
क्षहेतुः तदाकिंवक्तव्यंभगवद्धर्ममाहात्म्यमितिवक्तुंतत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेनचभगवंतंस्तौ
तिजितमिति यदाभगवान्भागवतंधर्ममाहतदाहेभगवन्त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणस्थितं तत्र
हेतुःयेनिःकिंचनाःसनत्कुमारादयोमुनयस्तेयेभगवंतमपवर्गायसेवंतेतेनभवतानिर्दिष्टंधर्मं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

50

श्री अनवद्यतामेवाह विषममतिर्नयत्र यस्मिन् भागवते धर्मे नास्ति यदन्यत्र यथान्यस्मिन् काम्यधर्मे न तु सो
भा ष पि वेदोक्तत्वान्न व्यर्थ एव तत्राह विषमधिया शत्रुमारणादिकामनया रचितो विहितो यः स स्ववि
टी द्धः रागद्वेषादिमत्वात् क्षयिष्णुर्नश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तं शबर
६ स्वामिभिः उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेत्यादि ४१ एतत्प्रपञ्चयति कः क्षेमः किं फ
लं न किंचित् निजपरयोः स्वस्य परस्य च स्वपरध्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरध्रुक् तेन

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र विषमधिया रचितो यः स ह्य
विशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण स्वद्रो
हात्तव कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ४२ न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागव
तो धर्मः स्थिरचरसत्त्वकदंबेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ४३ न हि भगवन्नघटि
तमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः यन्नाम सकृच्छ्रवणात्पुक्कसोऽपि विमुच्यते सं

यतः स्वद्रोहात् अन्तःकरणक्लेशात् तव कोपः पीडा संभवति तदुक्तं गीतासु कर्षयन्तः शरीरस्थं
भूतग्राममचेतसः मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् इति तथा परसंपीड्या अधर्मश्च
शाद्रोहात्तव कोपश्च अत एव यावता मोक्षधर्मस्य कर्थं विहितो मार्गप्रवर्तयितृकाम्यधर्मो विहितो न तु
त्वद्दृष्ट्या ४२ भागवतधर्मं तु न तथेत्याह न व्यभिचरति परमार्थं न जहाति तवेक्षा दृष्टिः अथ
आर्या अभिचारादिरहिताः स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयो भागवताः यं धर्मं सेवन्ते ४३ ४४
एवंभूतस्य भगवद्धर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनान्नृणां सर्वपापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह नहीति ५०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

52-17

भवतां दर्शनाद्योऽस्मीत्याह अथेति अतो हेतोः तवावलोकनेन परिमृष्टा निर्मला आशया येषां ते मलाये
षां तेन त्वद्दर्शनेन च मननाद्याख्योपदेशेन ज्ञानमित्याह सुरर्षिणेति ४५ यथा चाह पूर्वं नैतन्मूढ आत्मय
यावन्नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तन्मे ज्ञानं तर्णां मिणः तवमपाकिं प्रकाशनीयमित्याह विदितमि
ति ।

अथ भगवन् वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरर्षिणा यदुदितं तावकेन कथ
मन्यथा भवति ४५ विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितं विज्ञाप्यं प
रमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयो
दयेशाय दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ४ यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः
श्वसन्ति यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भग
वतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ४८ शुक उवाच संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत विद्याधरप
तिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ४९ श्रीभगवानुवाच यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनु
शासनं संसिद्धोऽसि तया राजन् विद्यया दर्शनाच्च मे ५० ॥

ति विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाश्य।
ये कियदिव न किमपीत्यर्थः सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ४६ उक्तां लक्ष
णां भगवन्तं प्रणमति नम इति द्वाभ्यां सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय दुरवसिता अविज्ञा
ता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै कुयोगिनां केन भिदा भेददृष्ट्या ४७ श्वसन्तं चेष्टमा
नं चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि उच्चकन्ति सारूढं पश्यन्ति ४८ तेन शासनमहिष
उपदेशः तेन च तया च विद्यया अस्माकं दर्शनाच्च संसिद्धोऽसि ५० ॥ राम ॥

श्री
भाग
टी
५१

नद्दोपदाज्ञोपसयमप्युपदिशति अहमित्यादिना वर्मभूतानामहमेव भूतानामात्मा भोक्ता प्र
हमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमित्यर्थः निर्गुणस्तिमित्यर्थः अतोऽहमेव भावनः भूतानां प्रकाशकः कारणे
चेनतु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परं ब्रह्म कारणे च प्रकाशकं च सतन्ते उभे मम तनू शरीरे अत्मादृशाद्ब्रह्मस्य शा
श्वती शाश्वत्यौ ५१ अनन्तमेव प्रपश्यन्नाह लोके भोग्यप्रपञ्चे भोक्तारं विततमनुगतमात्मानं
लोकं चात्मनि भोग्यं सन्ततमुभयं च मयैव व्याप्तमाश्रितं मयि चैवोभयं कृतं कल्पि
तमिति विविक्तो ज्ञानी पश्यन्निति अध्याहारो वा ५२ ननु जाग्रदादिष्ववस्थास्वनेकभोक्तृभोग्यात्म
कं विश्वं स्फुटमुपलभ्यमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नवज्जाग्रदादिदृष्टान्तेन संभावयन्नाह

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ५१ लो
के विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ५२ यथा
सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ५३
एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ५४
येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ५५

यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुषुप्तो विश्वं गिरिवनादिरूपं देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये तु
स्थित एव च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्न एव उत्थितः सन्नात्मानमेकदेशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्य
ते जाग्रदवस्थामनुभवतीति ५३ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधिबुद्धेरवस्था
आत्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारं अत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ५४
ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे द्रष्टभावे द्रष्टृत्वाभावादित्यत आह येनेति प्रसुप्तः पुरुषो जी
वः येन द्रष्टृणा तदा स्वापं कालेऽप्यात्मनः स्वापं निर्गुणं मनोरहितं सुखं च वेद स आत्मानं मामवेहि

॥ तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवात् ५५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

51-A

ततस्वापसाक्षिणा द्रष्टैकं येनाग्रद्वस्थः स्मरेत यस्मान्नान्यद्रष्टा मन्यः स्मरतीत्याह उभयेषु प्रस्वापेषु प्रति-
बोधे च अनुस्मरतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यामति-
रिक्तं च एकैकावस्थायामनयायात ततज्ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव ततोऽभिन्नमित्यर्थः अतो बाल्ये दृष्ट
स्य पुनर्वयसि स्मृतिवदवस्थान्तरेऽपि स्वापान्तदेव स्मरणं ज्ञातृ इति भावः तदेवं भूतं ब्रह्मात्मानमेव
होन्यनुपेयतः ३५ विपर्ययदोषमाह यतस्यादितत्त्वमपि भावमतस्य चैवमस्य विस्मृतेन तदात्मनः सका

उभयेषु स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं २६
तदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ततः संसार एतस्य देहाद्देहो मृतेर्मृ-
तिः ३६ लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवां आत्मानं यो न बुद्ध्येत न
क्वचित् क्षेममाप्नुयात् ३७ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययं अभ-
यं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ३८

ज्ञानतभिन्नं भवति ततएतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहान्तरं मृतेरनन्तरं पुनर्जन्म
मृतेरनंतरं मृतिश्च ३६ योन्यंतरेष्वपि भोगादिसंपादकत्वेन शंक्य ज्ञानार्थत्वेनैव प्रतिनयमित्याह ल-
ब्ध्वेति ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्यां तां ३७ वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे
तत ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् पा-
दोत्तरेऽभयं परिक्लेशफलविपर्ययं गुणाभ्यामीत्यवेस्मृत्वा ३८ ॥ राम ॥
॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

52

श्री० भा० ष० टी० ५२

एतद्द्विष्टगोतिसाबोधैस्त्रिभिः दुःखस्याप्राप्तिः ५८ वित्ताउपगमप्रवीणावयमित्यभिमानवतोऽस्यान
त्रयविलक्षणां गतीं चावुध्वा ६१ इहैष्वमुत्रामिमात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेनतेजसा विवेक
बलेन ६२ नचातः परं पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगेन पुण्यं यस्यासौ तद्बुद्धिर्येषां परस्या

सुखायदुःखमोक्षायकुर्वातं दंपतीक्रियाः ततो निवृत्तिः प्राप्तिर्दुःखस्यच सुखस्यच ५८
एवंविपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ६१
इहैष्वमुत्रामिमात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ६२ एतावा
नेव मनुजैः योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनं ६३ त्वमेतच्छ्र
द्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ६४ शुकः आश्वास्य
भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ६५ इति श्रीभाग
वते षष्ठस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ शुकः यतश्चान्तर्हितोऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः विद्याधर
श्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः १ स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः स्तूयमानो म
हायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु रेमे वि
द्याधरस्त्रीभिर्गापयन् हरिमीश्वरं ३ एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता गिरिशं द
दृशे गच्छन् परीतं सिद्धचारणैः ४ आलिंग्यांकीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि उवाच

त्मनः एकं दर्शनमिति यत् एतावानेव ६३ इति भावार्थदीपिकायां षष्ठे षोडशः १६ ततः सप्तदशे मोहमह
द्धिं प्राप्य खेचरात् विहस्यापि गिरिशं पापात् उमायाः शप्तेऽसुरतां गतः यतः यस्यां तस्यै दिशे नमस्कृत्वा १
स विद्याधरस्त्रीभिः हरिं गापयन् रेमे इति द्वयोरन्वयः अव्याहतबलानि इन्द्रियाणि यस्य नाना वि

52-A

यमेवक्ताावदतिवारीगिरांमध्येमुखेषु भार्यायामिथुनीभूयचालेत ७ अगाधागंभीराधीर्ये।
स्यसः ८ ननस्यवीर्येप्रभावविद्वानत्रतद्वीर्यविद्वानतस्मिननिर्जितात्माभिमानिनेजितेंद्रि
याहमिन्यभिमानवने ९ इतिरुषाक्रोधेनाद्धविरुद्धंप्रकार्षेणाकरोमीतिप्रहृतत १० अनिवर्तिते
विवेकनरुवाच एषलोकगुरुःसाक्षात्हमेवक्ताशरीरिणां अस्तिमुखैःसभायांवेमि
थुनीभूयभार्यया ९ नटायरमीव्रतपोवइस्यवाद्विसभायति अकोहन्यक्षियेचा।
लगतद्वीःप्राकृतोपया ७ अयशःप्राकृतान्यापिस्त्रियेरहसिविभेति अयंमहा
व्रतपरोविभर्तिस्त्रस्विस्त्रिये ८ शुकउवाच भगवानपितद्धृत्वामहस्त्रागापुर्यान्
च तस्मीवभूवसदस्विसभ्याश्चतनव्रताः ९ इत्यतद्वीर्यविदुष्षिद्वाणावहेशोभ
ने रूषाहदेवीरुवाचयनिर्जितात्माभिमानिने १० पार्वत्युवाच अयंकिमधुनालो
केशास्ताहदंपरःप्रभुः अस्यद्विधानोदृशानोनिर्लज्जानाचविप्रकृत ११ नवेयं
मेकिलपर्युयेयानितंव्रस्यपुत्राभृगुनारदाद्याः नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनात्मि
षयेल्पानिवर्तितेनहरं १२ एषाममनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमंगलमंगलंस्वयं यः
त्रवेपुःपरिभ्यसतीनप्रशास्तिधृष्टस्तरस्यदितेयः १३ नायमर्हतिवैकुंठपा
दमूलोपसर्पणं संभावितमतिःस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितं १४ अतःपापीयसी
योनिमासुरीयाहिदुर्मते यथेहभूयोमहतांनकर्तापुत्रकिल्बिषं १५ शुकउवाच
शास्तुमतिक्रम्यवर्तमानंपीलेयांतोनिषेधंतिनवारयंति १६ एषाव्रस्यादीनेमनुध्येयपाद
व्रयुग्मस्यतमंगलपरमध्ममतीमुरीतपरिभ्यप्रज्ञानकृतानजगद्रूपःप्रशांतितवस्मात
नहृभिक्रोधनदंडाहहरतितवनचाह नायसाधुभिःपरिभावितवैकुंठस्यपादमूलोपसर्पणं।

एवं पार्वत्याश्रित्य केतन विमानात् एव हरः ससः प्रश्न

महर्षिवतः सभा वित्ता अहमपि कर्तुं निकृतनामतियेन अतएव ल
तुष्यनमः १७ नदेवस्य पदस्य त्वे निष्ठि यत्प्राह अतः शत हेतुत्र

यथाभूयोमहतां किल्बिषमपरायं न कर्तानकाश्चितिनपापाही
नर्थः १५ १६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा ष
टी
६३

एवंविदित्वापीनकर्मसंन्यासमेव १० अयंचसंसारचक्रस्वभावएवनविचित्रमित्याह संसारचक्रइति
युतएवात्ममनेवनकोपिदोषइत्याह नैवनिएवनावनानुखेदः लौकिकमैगीतेनेन्याह ११ इदा
नीतःपितृनतोनास्तीह गुणानांमायामयानांप्रवाहेसंसृतौ १२ ननुमायागुणानांचेदयंप्रवा
हस्तर्हितेषांनदृष्टानानवपमौलायनुभवोनस्यादित्याह एकःपरमेश्वरोमायामयान्तीमित्तोहिसंसृ
भूतयाभूतानिप्राणिनःसृजति एषांवैषयिकचरित्रिनिःफलःसर्वपंथादिश्रुतयः १३ ननेवं
३ स्थित्वकेतुस्तुवाच प्रतिसंहरणार्थमिनेशापमात्मनेनलिनाविके दैवमन्योपमन्योको
एवंविदित्वाहितस्यतत १० संसारचक्रएतस्मिनजंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यनसुखंच
दुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा ११ नैवात्मानपरस्थापिकर्तास्यात्सुखदुःखयोः कर्तारं
मन्यतेप्राज्ञआत्मानंपरमेवच १२ गुणप्रवाहएतस्मिनकःशापःकोन्वनुग्रहः कः
स्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेववा १३ एकःसृजतिभूतानिभगवानात्ममा
यया एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिःकलः १४ ननस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपो
नज्ञातिर्बंधुर्नपरोनचस्वः समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागःकुतएवरोषः १५
१६ तथापितच्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहिताय बंधायमोक्षायचमृत्युज
न्मनविषसृष्टोनस्यकिंकारणंप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्ययद्यपिप्रियाद्यभावस्तेनतथा
पितत्कर्मवशान्तसंहितंयदत्तइत्याह ननस्येतिद्वाभ्यां प्रतीपःअप्रियःज्ञातिर्बंधुश्चस्वजनःथैः
नचहेतुःसर्वत्रसमस्य नतत्कृतःनिरंजनस्यनिःसंगस्य अतएवतन्निमित्तेसुखेरागोनास्तिरागा
नवैषयोरोषकुतस्यात १६ यद्यपेवंतथापितस्यशक्त्यामाययायोविसर्गःसृष्टिःएषपापाहिता
तांकर्मणांपारीरिणांसुखायद्यर्थमेवकर्मवकल्पतेसमर्थोभवति यथोक्तंगीतानु भूतभा

८
५३

ति गिरिशौ भवानीशंकरौ प्रसाद्य स्मयतो विस्मयं कुर्वतोः २५ स्वर्गादावेव तुल्योऽर्थः प्रयोजन।
मिति दृष्टप्रीत्येयषां तेषां २८ नत्वत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्यां देहिनां त्वविमिश्या द्वंद्वा।
नि ईश्वरस्य लीलया भवंति २९ तेषु च गुणदोषविकल्पः इत्येव तत्त्वतः इशनिष्टभेद इव यः स्र

श्रीशुक उवाच इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मय
तोस्तयोः २५ ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्ष
दानां च शृण्वतां २६ रुद्र उवाच दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः माहा।
त्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां २७ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बि
भ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः २८ देहिनां देहसंयोगात् द्वंद्वा।
नीश्वरलीलया सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोनुग्रह एव च २९ अविवेककृ।
तः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ३० वा
सुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणां ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः
३१

इति सत्यात्मन्यर्थभेदः पुंसः स्वप्ने यथा अविवेककृतो भवति स्रजि वर्त्सर्पमालादिर्यथा।
तथैव कृतः नन्वर्थः स्वप्नादि तिव कृत्स्नेव स्रजि वदित्याह पादांतरेण तस्मा गमं ३० अतो भग।
वतां तानि स्पृहनमा चिंतमेवेत्याह वासुदेव इति ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं बलं येषां तेषां व्यपा
श्रयः विशिष्टत्रुद्धा आश्रयणीयो नास्ति ३१

श्री०
भा० ष०
टी०
५४

अस्य वृत्रासुरत्वे तेन तत्स्वभावत्वान्नेत्वियमिति वक्तुं देवमाहात्म्यमाह नाहमिति द्वाभ्यां ईहि
तमभिप्रायं लीलां वा यदा वयं न विद्मः तदा तस्य स्वरूपं अंशकांशका अपि सन्तः पृथगीशाः

नाहं विरिंचो न कुमारनारदो न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः विदाम यस्येहितमंशकां
शका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ३२ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परो
पि वा आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ३३ तस्य चायं महाभागश्चित्रके
तुः प्रियोनुगः सर्वत्र समदृक्शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ३४ तस्मान्न विस्मयः
कार्यः पुरुषेषु महात्मसु महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ३५ श्रीशुक उवा
च इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितं बभूव शान्तधी राजन्देवी विगत
विस्मया ३६ इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलन्तमः मूर्ध्ना स जगृहे शाप
मेतावत्साधुलक्षणं ३७ जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः वृत्र इ
त्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृ
च्छसि वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ३९ इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतो
र्महात्मनः माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते ४० य एतत्प्रातरुत्था
य श्रद्धया वाग्यतः पठेत् इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिं ४१ इति श्रीभागवते

मानिनो न विदुरेव ३२ अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ३३ अहं चैवाच्युतस्य प्रियः
तस्मान्ममाप्ययं भक्तोऽभूदिति भावः ३४ प्रतिशापं दातुमलन्तमः समर्थतमोऽपि ३७ अस्तु

२

५४

54-17

आदित्यानां वंशस्य तु पूर्वं वंशप्रसंगतः प्रोक्तमिंद्रकृते विश्वरूपवृत्रवधादिके अपि ते पंच
मादीलोकपुत्राणामनंतरोक्तितः षष्ठादशोऽध्याये शक्रमहतोमिदा त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य सप्त
मं गंपर्याक्रमे आदित्यानामथ्यास्यैषां वंशानाह भगवानीश्वरः दक्षकन्यात्वपत्ये कश्यपेनादि
त्याः द्वादशपुत्राः प्रोक्ताः विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः धाता विधाता वरुणो मित्रः
शक्र उरुक्रम इति तत्र षष्ठाध्यायांतरमारभ्य विश्वरूपवृत्रनिवेदकेनत्र्याध्यायेन त्वष्टुर्वंशमा

दृश्यापतत्रीन् पुत्रान् लिलिनः श्रुतेः

शुकः पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीं अग्निहोत्रं च पशुं सोमं चातुर्मास्यं
महामखान् १ सिद्धिर्भगस्य भार्यांग महिमानं विभुं प्रभुं आशिषं च वरारोहां कं
न्यां प्रासूत सुव्रतां २ धातुः कुहूः शिनीवाली राका चानुमतिस्तथा सायं दर्शम
थ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ३ अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनंतरः च
र्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः वाल्मीकिश्च महायोगी वाल्मीकाद
भवत्किल ४ अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोरृषी रेतः सिषिचतुः कुंभे
उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतं ५ रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् पौलोम्यामिं

६ पृश्निरिति सावित्रीमित्यादित्रयः शक्तेस्तनयास्तनुषगाः पशुप्रभृतयो यागमहामखा वाऽपत्य वा।
पत्यान् १ धातुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रं प्रासूत एवं सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमात् समनंतरो
विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यानग्नीन् पंचचितीन् पुरीष्यासोऽग्नयः पंचवा एते अग्र
ग्नयः पंचचितय इति वा श्रुतेः ३ चर्षणी वरुणस्य भार्यासीत् पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रोऽपि भृगुर्वरुणपु
त्रत्वात् वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् एतौ वरुणस्यासाधारणौ पुत्रौ ४ पद्येऽस्मिन्गोदया

दृष्ट्वा ताविवित्रामनोभिः कुंभे रेतः सिषिचतुः समानमिति स्कंदेः दुर्गे
स्कंधे ५ ८ ॥

मित्रस्यासाधारणाः तयोरेवासाधारणौ द्वौ पुत्रौ चाह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च
ऋषिः मित्रावरुणयोरभवतां यतउभावपि कुंभे रेतः सिषिचतुः सत्रे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

55

श्री भा टी ५८

पश्चात्तथैष्टमस्कंधे ६ अथोतिकश्यपस्यादितेः पुत्राणांद्वादशादित्यानांसंततिमुक्त्वादितेः
पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ९ हिरण्याक्षेत्युतिप्रथमद्वावेवतौत्ततीयस्कंधे १२ विप्रचित्तोद
नवात्मजैः सकाशात्तनाहुत्पत्रमहीत १३ ततःसंह्लादादयस्तु १४ योसेववहृत्पेवातापिवे
जपेतन्रसुधेतातात्तृतीयमीढ्वंषप्रभुः ७ उरुक्रमस्यदेवस्यमायावामनरूपि।
णः कीर्तैषत्यांहृदन्तेश्लोकःतस्यास्तनसौभगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणि।
काश्यपस्यमहात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेदित्यांयथैवावततारह ९ अथकश्यप
दायादानदैत्यदानवान्कीर्तयामिते यत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोवलिरेवच १०
दितेर्द्वावेवदायादौदैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्ति
तौ ११ हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी जंभस्यतनयादत्तासुषुवे।
चतुरःसुतान् १२ संह्लादंप्रागनुह्लादंप्रह्लादमेवच तत्स्वसासिंहिकानामरा
हुंविप्रचित्तोग्रहीत १३ शिरोहरस्यहरिश्चक्रेणापिवतोमृतं संह्लादस्यकृ
तिर्भार्यासूतपंचजनंततः १४ ह्रादस्यधमनीभार्यासूतवातापिमिल्वलं यो
गस्त्यायवातिथेयेपेचेवातापिमिल्वलः १५ अनुह्लादस्यसूर्म्यायांवाष्कलोमहि
षस्तथा विरोचनस्तुप्राह्लादिर्देव्यांतस्याभवद्बलिः १६ वाणज्येष्ठंपुत्रशतमशु
चेनमिल्वलायंपेचेततोवातापिचास्तुतेत्यन्वयः १७ ततोवलेःसकाशादभवन्नतस्यव
लेरनुभावःसश्लोकाः गुणाकीर्त्याहः यद्यप्यनुभावस्तेसर्ड्विःस्वयंतत्प्यनुभावंश्लोकाः।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

55-17

स्वात्मन्तो समानरूपता २१ देवत्वं प्रापिता २२ २३ भ्रातृत्वं सा तदा रंयुक्तं मिता तदा रं प्रार्थयन्त् अर्थयुक्तं सत्रमयना
म भ्रेणाय स्पदे समन्नायुणा शौनक २४ पालिग्रादेणा पृष्टः सह येन २५ भ्रातृत्वं ना रं रूं मारयित्वा स्वस्तिनी
स्पामिति विनयामास दितिः उल्वाणं कृत्वं शक्तिं व्रुष्टद यं केदिनविन्ने २६ ननु रात्ता स्वदेदरत्तार्थ मस्ये षां यातं कक
रो नो त्वं वविमत्र विवेन नाद कमी तिसि तिर्ई पः प्रभु तिलमिद्दिन स्यापियस्य शैवे षां नातो देहस्य मरणां तरं दि
मरुत्न स्वदिते पुत्रा स्मृत्वा रिंशान्न वापिकाः नयामत्रं प्रजाः सवैनीता रंदेन सात्मनां १९ राजोवाच क
थन ग्रामस्तु रभावमयो त्वोत्पत्तिकं गुरो इंद्रेणा प्रापिता सात्म्य किं तत्सा धुकृतं दितेः २० इमे श्रद्दध
ते ब्रह्मन् ऋषयो हि मया सह परिज्ञानाय भगवन् स्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि २१ सूत उवाच नदि
स्य रातस्य संवादराय शार्वं वो लिप्सम्या हृतमल्पमर्थवत् सभाजयन्स निभृतेन चेतसा जगाद सा
त्र्यायणा सर्वदर्शनः श्री शुकः हतपुत्रा दितिः शक्र पार्ष्णिग्राहेण विष्णुना मन्युना शोकदीप्तेन
ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् २४ कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा
शये सुखम् २५ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्य च भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद
निरयो यतः २६ आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे २७
इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च भक्त्या परमया राजन्
मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः मनो जग्राह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीक्षणैः २९ एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वा
नपि मनोज्ञया बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ३० विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता
थो यो भूत स्पाऽउत्तस किं स्वार्थं वेदेवान्तरहेतुः यतो भूतद्रोहात्रिरयो भवति २६ इदं दृष्टादिकं ध्रुवं विस्पष्टाशास
नस्य तस्य मारस्यायुतद्वन्द्व उद्धवत्वं लेचेतो घस्य तस्यो रुस्य योमदः तस्य शोषकं पुत्रः मे पनरहं तुना भूयात् २८
भर्तुः प्रियमाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार २८ ३० विवशाः स्त्रीपरतन्त्रः सन्बाढं तथैव मनोरथ

56

श्री भाग टी. ५६

तत्रहेतुमाह त्रिलोकेति एकांतभूतानिनिःसंगानि मैथुनेनसृष्टिर्नप्राप्येस्वदेहार्द्धमेवस्त्रियंचक्रे ३२ ए
वंस्त्रियाशुश्रूषितःसन् ३३ इहचकामानपरत्रच ग्रामःग्राप्राप्य ३४ ननुपरमेश्वरेस्तप्रीतेसर्वकामप्रा।
प्तिरितिप्रसिद्धेनत्राहपतिरेवेति ननुमनसिस्थितः श्रीवासुदेवएवलक्ष्मीपतिः परदैवमितिप्रसिद्धंसत्यंस

त्रिलोकैकांतभूतानिभूतान्यादौप्रजापतिः स्त्रियंचक्रेस्वदेहार्द्धंययापुंसामतिर्हृता ३२ एवंशु
श्रूषितस्तातभगवान्कश्यपःस्त्रिया प्रहस्यपरमःप्रीतोदितिमाहाभिनंद्यच ३३ कश्यपउवाच
वरंवरयवामोरुप्रीतस्तेहमनिंदिते स्त्रियाभर्तरिसुप्रीतेकःकामइहचागमः ३४ पतिरेवहि
नारीणांदैवतंपरमंस्मृतं मानसःसर्वभूतानांवासुदेवःश्रियःपतिः ३५ सएवदेवताल्लिंगैः।
नामरूपविकल्पितैः इज्यतेभगवान्पुंभिःस्त्रीभिश्चपतिरूपधृक् ३६ तस्मात्पतिव्रतानाः।
र्यःश्रेयस्कामाःसुमध्यमे यजंतेनन्यभावेनपतिमात्मानमीश्वरं ३७ सोहंत्वयार्चितोभद्रेई
दृग्भावेनभक्तितः तंतेसंपादयेकाममसतीनांसुदुर्लभं ३८ दितिरुवाच वरदोयदिमेब्र
ह्मनपुत्रमिंद्रहणंवृणे अमृत्युंमृतपुत्राहंयेनमेघातितौसुतौ ३९

एवंस्वाधिकारेणरूपभेदैः इज्यतइत्याह मानसइतिसार्द्धेनमूर्तिभिरुपलक्षितैःतान्येवाह नामरूपा
दिरूपैर्वत्रहस्तत्वादिनाभूपांविविधंकल्पितैः ३५ ३६ इंद्रहणंइंद्रहंतारं अमृत्युंमृत्युरहितं येनइंद्रेण
विष्णुनासहायेनघातितौ ३९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

56-A

३८ ३९ ४० स्वभावमनुवर्तमानायायोषितः कोतिक्रमोपराधः ४१ स्वभावमेवादृष्टाभ्यां शरत्पद्मस्येवोत्सवो
विकाशोयस्मिन् श्रवणेक्रिनीतयोरमृतं द्रवधारोपमंचित्तं ४२ स्वाशिषात्मनांस्वार्थकामनयावस्तव
नपृष्टत्वेनप्रतीयमानानां ४३ तत्रेदमुपकल्पतेयोग्यंभवति ग्रंथभावः वैसवव्रतंतावदुपदेक्ष्यामि तेनै
वास्याः शुद्धविनायाः इंद्रक्रोधोनिवर्तयिष्यते पुत्रस्त्वमर्त्योभविष्यति दीर्घकालत्वेवव्रतस्यकथंविदे

निशम्यतद्वचोविष्णोविमनाःपर्यतप्यत अहोअधर्मः सुमहानद्यमेसमुपस्थितः ३९ अहोअ
र्थेंद्रियारामायोषिन्मय्येहमायया गृहीतचेताः कृपणः पतिष्येनरकेध्रुवं ४ कोतिक्रमोनु
वर्तन्त्याः स्वभावमिहयोषितः धिङ्मांबताबुधंस्वार्थेयदहंत्वजितेंद्रियः ४१ शरत्पद्मोत्सवंव
क्त्रंवचश्चश्रवणामृतं हृदयंक्षुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितं ४२ नहिकश्चित्प्रियः स्त्रीणा
मंजसास्वाशिषात्मनां पतिंपुत्रंभ्रातरंवाघ्नंत्यर्थेघातयंतिच ४३ प्रतिश्रुतंददामीतिवा
चस्तन्नमृषाभवेत् वधंनार्हतिचेंद्रोपितत्रेदमुपकल्पते ४४ इतिसंचिंत्यभगवान्मारीचः
कुरुनंदन उवाचकिंचित्कुपितआत्मानंचविगर्हयन् ४५ कश्यपउवाच पुत्रस्तेभविताभ
द्रेइंद्रहादेवबांधवः संवत्सरंव्रतमिदंयद्यंजोधारयिष्यसि ४६ दितिरुवाच धारयिष्येव्रतंब्र
ह्मन्ब्रूहिकार्याणियानिमे यानिचेहनिषिद्धानिनव्रतंघ्नंतियान्युत ४७

गुणेसतीइंद्रस्यवधोपिनभविष्यति ४४ ४५ हेभद्रेयदंजः यथावद्धारयिष्यसि तर्हींद्रहाभविष्यति दि
वैगुण्येतुदेवबांधवोभविष्यति वैसवव्रतादृतस्यकथंविद्वैगुण्येपिसतिसर्वथावैफल्याभावात् ४६ का ५६
र्याण्यावश्यकानि व्रतंयानिनघ्नंति तावद्यकानिः नचनिषिद्धानि किंतुभग्नत्ताजानि सर्वाण्यपिमे श्री

57

श्री· भाग· टी· ५३

नत्रैकविंशतिनिषेधानाह नहिंस्यादिति पंचभिः नशपेन्नाक्रोशेत यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्नस्पृशे
त् ४८ नाप्सुप्रविश्यस्नायात पूर्वं विधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ४९ भोजने पंच निषेधानाह नोच्छिष्टमिति
चंडिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा अंजलिनात्वपोनपिबेत् ५० गृहाद्बहिर्निर्गमेस

कश्यप उवाच नहिंस्यात्भूतजातानि नशपेन्नानृतंवदेत् नछिंद्यान्नखरोमाणि नस्पृशेयदमं
गलं ४८ नाप्सुस्नायान्नकुप्येत नसंभाषेत दुर्जनैः नवसीताधौतवासः स्रजंच विधृतांक्वचि
त् ४९ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतं भुंजीतोदक्ययादृष्टं पिबेदंजलिनात्वपः ५०
नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्द्धजा अनर्चिता संयतवाग्नासंवीता वहिश्चरेत् ५१
ना नाधौतपादाप्रयतार्द्रपादोदकशिराः शयीत नापराक्नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः ५२ धौ
तवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता पूजयेत्प्रातराशात्प्राक् गोविप्रान् श्रियमच्युतं ५३
स्त्रियोवीरवतीश्चार्चेत् स्रग्गंधबलिमंडनैः पतिंचार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत कोष्ठगतं च तं ५४ सां
वत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतं धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ५५

समनंतरनिषेधानाह नोच्छिष्टेति अनर्चिता मंडनहीना असंवीता अप्रावृता ५१ शयने निषेधानाह नाधौ
तपादेति नापराक् पश्चिमशिराः ५२ कार्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्यां प्रातराशात् प्रथमभोजनात् ५३
वीरवतीर्जीवद्भर्तृकाः अर्च्य संपूज्य कोष्ठगतं कुक्षिगतं ५४ पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं तुभ्यं तव ५५

५३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57-A

हृदिस्थितो वत्सस्यच्छिद्रं प्रेक्षमाणमितः क्रुद्धः कुटिलः साधुवेषः मृगाद्वालयकोपयथा मृगीवं वचनायमृगावे।
तो भवति निरुद्धत ५५ केनमेपि वंस्यादिति चिंतो श्रमः ६० ग्रस्तस्तु वारिश्यामासावधानस्त्वाद्रिम ६१ निर

वाढमित्यभिप्रेत्यायदितीराजनमहामनाः काश्यपंगर्भमाधत्त यत्नं चान्तोदधारसा ५६ मात
पृस्त्वभिप्रायमिंद्र आत्तायमानद शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ५७ नित्यं वना
त्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान पत्राङ्कुरमृदोपश्च कालेकाल उपाहरत ५८ पर्वं तस्या।
व्रतस्या यागाव्रतच्छिद्रं हरिर्नृप प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेवमृगाकृतिः ५९ नाध्यगच्छद्व्रत
च्छिद्रं तत्परो यमहीपते चिंतां तीव्रां गतः शक्रः केनमेस्याच्छिवं त्विह ६० एकदासातुसंध्या
याम्युच्छिष्टाव्रतकर्शिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुष्वापविधिमोहिता ६१ लब्ध्वातदंतरंश
क्रो निद्रापहृतचेतसः दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ६२ चकर्तसप्तधागर्भं वज्रे
णकनकप्रभं रुदंतं सप्तधैकैकं मारोदीरितितान्पुनः ६३ तेनकृत्तः पीड्यमानाः सर्वे प्रा
ञ्जलयो नृप नोजिघांससि किंतिंद्र भ्रातरो मरुतस्तव ६४ माभैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्या
हकौशिकः अनन्यभावान्पार्षदा नात्मनो मरुतां गणान नममारदितेर्गर्भः श्रीनिवा
सानुकंपया बहुधाकुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान ६६ सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरुषो
यातिसाम्यतां संवत्सरं किंचिदूनं दित्यायद्धरिरर्चितः ६७ ॥

यायह्नितेवेनोयस्याः ६२ मारोदीरितिसुपलालपत्रिवनान्युनः सप्तधावकर्तविच्छेदकौशिकः इंद्रःग
णोन सप्तगणा वै मरुतः इति ऋते ६८ ६०

श्री भाग टी० ६८

६८ सम्यक्समदृक् ६९ ७० दितानिःकपटमुक्तेसतिइंद्रोपिनिःकपटमेवाहद्वयंवेति लब्धमंतरंयेन अर्थप

सम्यगिंद्रेणपंचाशद्देवास्तेमरुतोभवन् अपोह्यमातृदोषंतेहरिणासोमपाःकृताः ६८ दि-
तिरुत्थायददृशेकुमारानलप्रभान् इंद्रेणसहितान्देवीपर्यतुष्यदनिंदिता ६९ अथेंद्रमा-
हताताहमादित्यानांभयावहं अपत्यमिच्छंत्यचरंव्रतमेतत्सुदुष्करं ७० एकःसंकल्पितःपुत्रः
सप्तसप्ताभवन्कथं यदितेविदितंपुत्रसत्यंकथयमामृषा ७१ इंद्रउवाच अंबतेहंव्यवसित-
मुपधार्यागतोंतिकं लब्धांतरोच्छिदंगर्भमर्थबुद्धिर्नधर्मवित् ७२ कृत्तोमेसप्तधागर्भआसन्
सप्तकुमारकाः तेपिचैकैकशोवृक्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ७३ ततस्तत्परमाश्चर्यंवी-
क्ष्याध्यवसितंमया महापुरुषपूजायाःसिद्धिःकाप्यनुषंगिणी ७४ आराधनंभगवतःई-
हमानानिराशिषः येतुनेच्छंत्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाःस्मृताः ७५ आराध्यात्मप्रदंदेवं
स्वात्मानंजगदीश्वरं कोवृणीतेगुणस्पर्शंबुधःस्यान्नरकेपियत् ७६ तदिदंममदौर्जन्यं
बालिशस्यमहीयसि क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः ७७ श्रीशुकः इंद्रस्तया
भ्यनुज्ञातःशुद्धभावेनतुष्टया मरुद्भिःसहतांनत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ७८ एवंतेसर्वमा-
ख्यातंयन्मांत्वंपरिपृष्टवानसि मंगलंमरुतांजन्मकिंभूयःकथयामिते ७९ इतिश्रीभागवतेम

वबुद्धिर्यस्य ७२ अपिपरंमोक्षमपि ७५ गुणस्पर्शंविषयभोगंकोगंकोवृणीतयस्मान्नरकेपिस्यात्
७६ महीयसिमहत्तमेमृतःसन्उत्थितः ७७ ७८ ७९ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांषष्ठस्कंधेऽष्टादशः १८

58A

ऽनर्विशेषोवयस्योक्तंकश्यपेनदितेर्व्रतं तदेवविस्तृतंलोकेहितायहरितोषणं तस्यप्रकारमितिशेषः १
मार्गशिरेमासेशुक्लेपक्षेप्रादितःप्रतिपदि २ प्रथमंमरुज्जन्मश्रुत्वाशुक्लादंतायस्याः साशुक्लदतीधौतदंता
अलंकृतासतीपूजयेत प्रातरोतावन्नमस्कारमंत्रानाह त्रिभिः तेतुभ्यं अलंपर्याप्तमेवसर्वंनकिंचिदन्यैः

श्रीशुक उवाच शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया आरभेतव्रतमिदंसार्वकामिक
मादितः २ निशम्यमरुतांजन्मब्राह्मणाननुमंत्र्यच स्नात्वाशुक्लदतीशुक्लेवसीतालं
कृतांबरे ३ पूजयेत्प्रातराशात्प्राक्भगवंतंश्रियासह ३ अलंतेनिरपेक्षायपूर्णकाम
नमोस्तुते महाविभूतिपतयेनमःसकलसिद्धये ४ यथात्वंकृपयाभूत्यातेजसामहि
मौजसा जुष्टईशगुणैःसर्वैस्ततोसिभगवान्प्रभुः ५ विष्णुपत्निमहामायेमहापुरुषल
क्षणे प्रीयेथामेमहाभागेलोकमातर्नमोस्तुते ६ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायम
हानुभावायमहाविभूतिपतयेसहमहाविभूतिभिर्बलिमुपहरामीति ७

कृत्यमस्ति अतःकेवलंतेतुभ्यंनमोस्तुमपर्याप्तौहेतवःनिरपेक्षाय हेपूर्णकाम महाविभूतिप
तयेमहालक्ष्मीपतयेसकलाःसिद्धयोऽणिमाद्यायस्मिंस्तस्मै ४ भोईशयथात्वंकृपादिभिर्जुष्टः अ
ससत्यसंकल्पादिभिःसर्वैर्गुणैःततस्तस्मात ५ महापुरुषस्यपरमेश्वरस्यलक्षणानिनिरपेक्षत्वा
दीनियस्याःतस्याःसंबोधनं ६ पूजामंत्रमाह ॐनमइति ७

त्वार

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59

श्री॰
भाग॰
टी॰
५९

हविःशेषमुपहाराणावशिष्टं ८ होममंत्रोस्योदाहरणां दर्शयति ॐ मितिप्रकर्षेणामवंत्याभ्यामितिप्रभ
वे: ८ ९ १० इत्याद्यतादिभिर्निवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः क्रियालौकिकी ॥ १२ उभयोर्नाम

रूपेनानाहरदहमंत्रेणाविसर्जनावाहनार्घपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्प
धूपदीपाद्युपहारांश्च समाहितउपाहरेत हविःशेषंचजुहुयातनले द्वादशाहुतीः ८ ॐ
नमोभगवतेमहापुरुषायमहाविभूतिपतयेस्वाहेति श्रियंविष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवा
वुभौ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंपदः ८ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्तिप्रह्वेणचेतसा द
शवारंजपेन्मंत्रंततःस्तोत्रमुदीरयेत ९ युवांतुविश्वस्यविभूजगतःकारणंपरं इयंहिप्र
कृतिःसूक्ष्मामायाशक्तिर्दुरत्यया १० तस्याअधीश्वरःसाक्षात्त्वमेवपुरुषःपरः त्वंसर्व
यज्ञइज्येयंक्रियेयंफलभुग्भवान ११ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान त्वंहिस
र्वशरीरात्माश्रीःशरीरेंद्रियाशयाः १२ नामरूपेभगवतीप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः यथायु
वांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ तथामउत्तमश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः १३ इत्यभिष्टू
यवरदंश्रीनिवासंश्रियासह तन्निःसार्योपहरणंदत्वाचमनमर्चयेत १४ ततःस्तुवीतस्तो
त्रेणभक्तिप्रह्वेणचेतसा यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिं १५

रूपयोः प्रकाशः अपाश्रयः तयोराधारः १३ १४ महापुरुषचेतसाईश्वरबुध्याउपनमेत भजेत १५

॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59-A

श्री॰ भा॰ ष॰ टी॰ ६

स्वप्रजानां स्वसन्तुत्वमित्यर्थः वाग्यतः सन् शेषं २५ अवीरा विधवा धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा
सुभगा भवति २६ य आमयावी रोगी स विरुजा विशिष्टयासज्जा विशिष्टयासज्जा विमुच्यते इंद्रियैः सहि

आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बंधुभिः दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगं २४ ए
तच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह स्त्री चैतदास्थाय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहं २५ कन्या च विंदेत समग्रलक्षणं पतिं त्ववीरा हतकिल्वि
षां गतिं मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यं २६ विंदेद्विरूपा विरुजा
विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्यदेहं एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनंततृप्तिः पितृ
देवतानां २७ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामान् होमावसाने हुतभुक् श्रीहरिश्च राज
न्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते २८ इति श्रीभागवते महा
पुराणे पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥
समाप्तम शुभमस्तु ॥

तं कल्यं दृढं च विंदते शेषः पठन् योऽवतेन तस्य पितॄणां देवतानां चानन्ततृप्तिर्भवतीत्यर्थः २७ उप
संहरति राजन्निति महन्मरुतां जन्म महद्व्रतं च षष्ठस्कंधे निगूढार्थपदभावार्थदीपिकासु
भिराससिंधुरासेव्यतामेषापतिश्रीधरनिर्मिता २८ इति श्रीभावार्थदीपिकायां षष्ठस्कंधे एको
नविंशोऽध्यायः १९ ॥ राम ॥

राम ६०

श्री 60

पतिशुश्रूषयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि विस्मरेत् तदनुकूलो भविदित्यर्थः पत्नी तु पत्न्यां मध्ये एक।
६० तेरणस्कृतसमयोरपि भवति १९ न विहन्यात् न च्छिंद्यात् २० द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित् तस्मि

पतिवचसा यां भक्त्या महापुरुषचेतसा प्रियैर्नैवेद्यवनमेतत् प्रेमशीलस्य प्रेपतिः १९ वि।
स्मृत्या सर्वकर्माणि पत्न्याश्चाव चानि च कृतेन मे कृतेरेणापि दृष्ट्यं न्या रुभयोरपि ० प।
त्न्याकृयाद्यनहो यां पतिरेतत्समाहितः विस्तार्वृत मिदं विभुज्य विहन्यात् कथंचन १९
विधानस्त्रियावीरवतीः स्वर्णायवल्लिमंडनैः अर्घ्यैर्दहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः १९
उद्वास्य देवं धान्वितं त्रिवेदिनमग्रतः अथ दात्व विशुद्ध्यर्थं सर्वकामार्थे दद्ययेत्तथा २०
एतेन शक्त्या विधिना मासान् द्वादश हायने नीत्वा ः शोपचरेत् साध्वी कार्तिके चरमे
हनि स्वामंते ः पञ्चपस्पृश्य कृत्स्नमभ्यर्च्य शर्वं वन पयः श्रितेन न जुहुयात् चरुणा सह
सर्पिषा २१ पाकयज्ञविधानेन द्वादशी वा कृती पतिः आशिषः शिरसा दापद्विजैः प्री
तैः समीरिताः २२ प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया २३

प्रथमत्र मासे समाप्तिनेन सह द्वादशसंख्यायां संध्यां शुद्धसंकल्पस्यागः स्यात् हायनमित्युक्तेन।
न्यायात्तिन सर्वस्यापि शंसंगः स्यात् तदुभयं वारयितुम् भयमुक्तं उपचरेत् २० स्वामं तेग्रमाते
सति पयसि सृतेन चरुणा २१ पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकविधानेन २२ २३

१२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बहसमाप्तिः पत्रे ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative